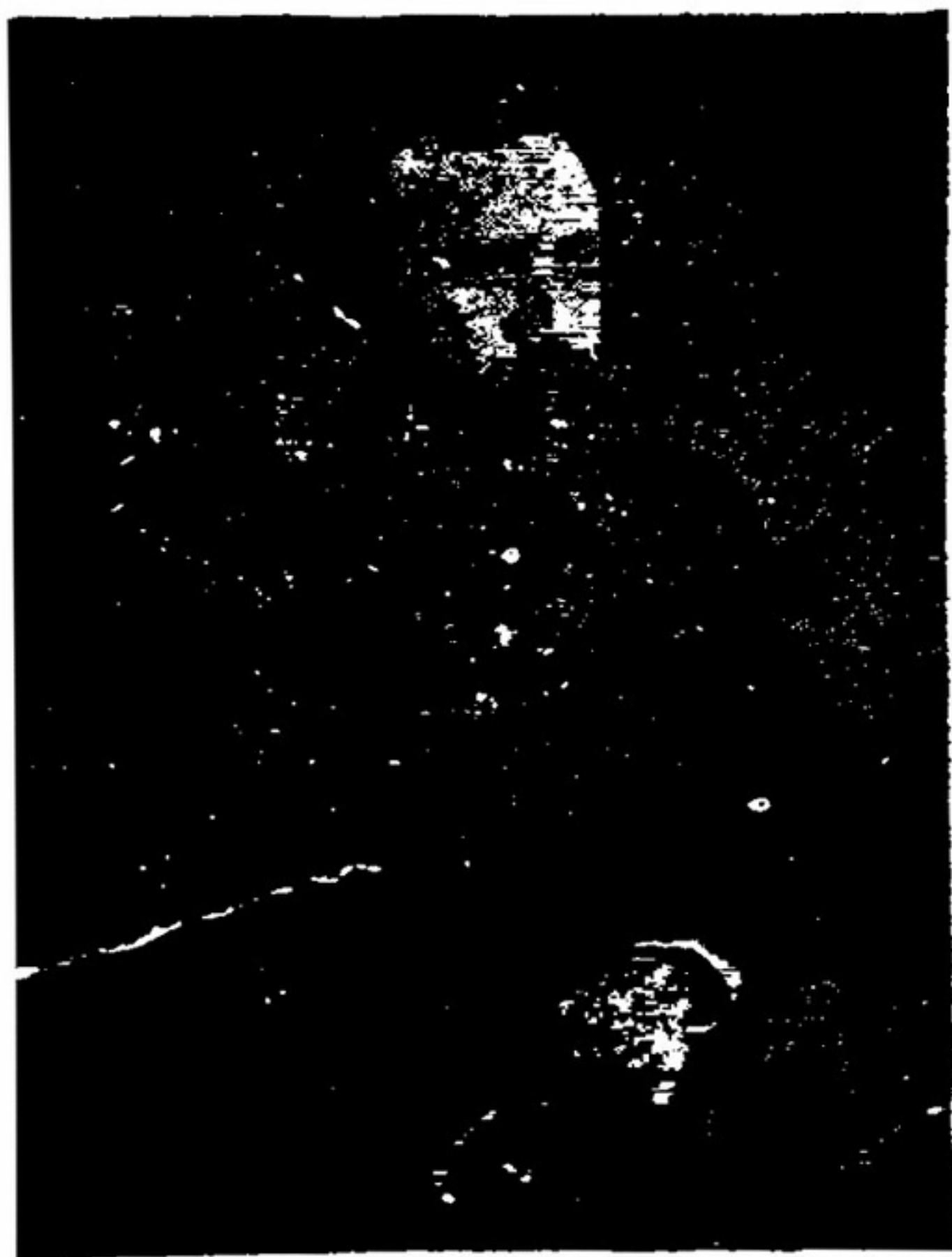

Видавництво імени Бориса Грінченка.

ЖИТТЯ ТА ПРАЦЯ

Бориса
Грінченка.

Написав М. ПЛЕВАКО.

ХАРЬКІВ.

Друкарня С. А. Шмерковича, Московська ул., 15.

1911.

По українських книгарнях у Києві—Безаківська, 8
В. Володимирська, 28 та у Харькові—Рибна ул. 25

продаються такі книжки Б. Грінченка:

Писання т. I. Поезія. Київ, р. 1903, ц. р. 50 к. і 2 р.

Писання т. II. Проза. Київ, р. 1903, ц. р. 50 к. і 2 р.

Серед темної ночі. Повість. Вид. 2-е, р. 1910, ц. 75 к.

Під тихими вербами. Повість. В. 2-е, р. 1910, ц. 85 к.

Соняшний промінь. Повість. Київ, р. 1906 . . . ц. 70 к.

На Роспутті. Повість. Київ, р. 1907 . . . . . ц. 75 к.

Драми і комедії. Т. I. Київ, р. 1909 . . . . . ц. 85 к.

(Зміст: 1. Ясні зорі. Драма на 5 дій. 2. Нахмарив-

ло. Комедія у 3-х діях. 3. Степовий гість.

Драма на 5 дій).

Драми і Комедії, т. II. Київ, р. 1909 . . . . . ц.

(Зміст: 1. Серед бурі. Драма на 5 дій. 2. На гро-

мадській роботі (Арсен Яворенко). Драма

на 5 дій. 3. На новий шлях. Драма на

5 дій).

Миротворці. Жарт на 1 дію. р. 1908 . . . . . ц. 10 к.

Сам собі пан. Оповідання . . . . . ц. 3 к.

Веселий оповідач. Двісті оповіданнів, Київ, рік

1910 . . . . . ц. 20 к.

Українські народні казки. р. 1910, ц. 60 к. і 80 к.

Якої нам треба школи . . . . . ц. 4 к.

Народні вчителі і українська школа . . . . . ц. 4 к.

Тяжким шляхом (про українську пресу) . . . . . ц. 15 к.

Видавництво імені Бориса Грінченка.

ЖИТТЯ ТА ПРАЦЯ

Бориса Грінченка

Написав М. ПЛЕВАКО

ХАРЬКІВ.
Друкарня С. А. Шмерковича. Московська, 15.
1911 р.

До читачів

Цю книжку написано справжнім українським правописом, найбільше годящим для нашої мови. Цим правописом друкувалися наші книжки до 1876 року, потім уже стало неможно цього, і год із 30 друковано їх іншим правописом, а тепер знову вертаємось до свого. Хто не знає, як саме читати нашим правописом, для тих подаємо такі правила:

1. Ъ зовсім не пишеться, бо його ні на що не треба; пишемо не ракъ, ладъ, а рак, лад.

2. Замісто ы пишеться и, але вимовляється це и не м'яко, а твердо; написано: риба, сини,—треба читати рыба, сини.

3. Попереду писалося и там, де вимовляється воно м'якенько: сини, лиси, а тепер скрізь там пишеться і: сіни, ліси.

4. Попереду писалося: йив, йихати, мойи, а тепер замісто двох букв йи писатиметься одна ї, то б то так: їв, їхати, мої.

5. Буква є писатиметься там, де вона вимовляється м'якенько. Попереду писалося: мелькае, единый, а тепер: мелькає, єдиний.

6. Отакий значок ' зветься апостроф; він становиться посеред слова тоді, як передня буква не м'ягчиться, не зливається з другою, що після неї; попереду писали: пъятакъ, выпью, а тепер п'ятак, вип'ю.

Наші сили й почування,
Думи, мрії, міркуванчя.—
Все, чим тіло й дух багатий,—
За одно ми мусим дати:
Щоб ізнов народом стати!“.

Терниною та колючками—бур'янами по-
росла нива Українська, на якій доводилось
та й зараз ще доводиться працювати вірним
синам свого народу. Багато лиха зазнають вони
звідусіль на роботі за визволення свого народу
з темряви й злиднів...

Тяжка то робота,—та все ж таки єсть у
нас, українців такі люде, що не цураються
тієї роботи, сміливо йдуть своїм шляхом й
голими руками нищать колючки та бур'яни.—
То наші робітники, то заступники народні.
З тяжку й користну працю тих людей ми ша-
нуємо їх, згадуємо добрим словом і з повагою
схиляємо голови перед світлою пам'яттю їх.
—А серед тих сміливих, невтомних робітни-
ків чи забудемо ж найславнішого—небіжчика
Бориса Грінченка? Чи забудем Того, хто все
життя своє, безрадісне й недосяжно високе,
поклав на боротьбу за кращу долю України,
усі сили й увесь розум свій віддав на визво-
лення рідного народу свого з темряви, не-
волі й злиднів?..

Ні, ми не забудем його! Народ українсь-
кий, за щастя—долю якого страждав і боров-
ся Борис Грінченко, завжди пам'ятатиме про
його й довго згадуватиме його „не злим ти-
хим словом“.—

Життя та праця Бориса Грінченка.

I. Молоді літа (1863—1881).

„На тім полі каміння було,
Поле все бур'яном заросло,
Зупинявся мій плуг на тім полі,—
Та не кидав робить я ніколи,
А гострив свій леміш, чересло“.

(Борис Грінченко:—з вірша „Хлібороб“).

Борис Дмитрович Грінченко, колись відомий більше під вигаданим прізв'исцем Василя Чайченка, славний письменник український і невтомний діяч громадський, народився 27-го грудня (ноября) року 1863-го на хуторі „Вільховий Яр“ Харківського повіту. Батько Бориса Дмитровича одставний штаб-ротмістр, був з досить багатого роду, але як довелося йому господарювати, то багатства вже не було. А в той час, як народився Борис, батько його мав усього щось з 19 десятин землі, що здебільшого поросла лісом, та млин водяний, з якого й жила вся сім'я.

Дуже вбого жилося цій сім'ї, та протé все ж силкувалися жити на панський лад.

За тих часів усі українські поміщики, навіть зовсім не багаті, вважали себе за великих панів, бо звалися „дворянами“. Вони гадали, що дворянин—то є щось незрівняно вище за купця або мужика, з погордою ставилися до хліборобів, українську мову вважали за мужицьку й балакали московською мовою. Батько Борисів, вважаючи так само свою рідну мову за мужицьку, розмовляв російською мовою і дітям заборонялося говорити „по мужицькому“. Але з мужиками батько балакав по своєму таки, по—українському, був простий зовсім і ніколи не цурався мужицької роботи. Він становив груби з пічником, віяв на току вкупі з наймитом, робив все, що треба в млині й казав, що робота людину не ганьбить.

Мати Борисова була з московської панської сім'ї Літаревих, а батько її був полковник. В своїй сім'ї вона запевне вже не чула ніколи вкраїнського слова. Маєток її батька був у селі Проходах,—це московська колонія в Харківщині. Село Проходи недалеко від „Вільхового Яру“, усього верстов зо три. Опріч того навкруги там все великоруські села: Борщевая, Тишки й інші. Недалечко правда й українське село Липці. Тому в Грінченкові наймички, і наймити, а найголовніше—няньки були кацапи. Мати Борисова не дуже добре розуміла вкраїнську мову, читати по вкраїнському вона почала тільки тоді, як почали друкуватися Борисови писання. І от, через те, що на хуторі наймички та няньки були кацапки і батьки хотіли, щоб діти балакали

московською мовою, Борис змалку розмовляв теж мовою російською.

Та хоч і чув маленький Борис у родині своїй мову російську, хоч і привчали його до неї, однак серцем лежав він до своєї рідної, української, котрої добре навчився з народніх уст. Вільно було хлопчикові бігати в лісі й ніхто не міг заборонити йому вештатись скрізь на хуторі. А на хуторі було так гарно та просторо! На горі стояв будинок, де жили Грінченки, по за ним геть—геть виднівся ліс, а внизу блищав ставок із млином... Тихо та сумно навкруги. Тільки й чув Борис, як шуміла вода під колесами млина, як гуркотіли жорна. Коли ж на млині було завізно і наїздило багато селян з хуторів,—чувся скрізь гомін. Тоді хлопчина оживав—він кидав усі свої забавки, хутко сховався до млина й помалу несміло починав балакати з мужиками: і то було доти балакає, доки його не вздрить батько й не прожене до-дому, щоб не смів водитись з хліборобами. Але Борис не вважав на те. Дуже любив він українські казки, пісні і тому надзвичайно був радий, коли хтось із мужиків розкаже йому якусь казку або приповідку. Коли ж батько відсилав хлопця до-дому, а йому кортіло з кимся погомоніти, про щось розпитатись, тоді він біг до діда Андрія та баби Гальки й балакав з їми до схочу. Пічник дід Андрій та його сліпа баба Галька жили тут таки, на хуторі й були великі приятелі з Борисом. Вони казали йому казок, грали з їм у воза і пестили—тішили хлопчика, що ласкаво й з любовію звертався до них у вся

кій своїй дитячій справі. До того ж і батько Борисів дозволяв хлопчиськові водитись з добрим стареньким подружжям і навіть приймав їх до своєї господи.

Якось то дивно жив хлопчик. Тоді як інші діти на селі або у місті живуть купкою, бавляться собі, пустують, Борис жив один серед дорослих людей і горе й радощі свої ділив зі старим пічником Андрієм. А вже коли дідові було дуже ніколи, Борис лишався в хаті та допомагав у чомусь матері—він дуже любив її не тільки хлоп'ям, але й дорослим також. Особливо ж ставав він їй у пригоді тоді, як няньчився з дітьми. братом та сестрою—кращої від Бориса няньки мати й не знала.

А то ще самотою часто ходив маленький Борис у ліс. Від малих літ і до самої смерти Борис дуже любив ліс, але ніколи не любив бору. Найбільше любив він дубовий ліс, та й всяке дерево любив, опріче похмурої сосни та ялини. Він залюбки блукав у лісі цілими годинами, забував про все на світі і з великою неохотою прощався з таємною тишою лісовою, з великими та зеленими дубами-велитнями. Але не самий ліс любив Борис, його чарував своєю красою увесь красний мир Божий, і красу ту відчував він у своїм серці, коли блукав скрізь по околиці. До всіх Борис був добрий, ввічливий та сердечний, навіть худобу та звірів любив і пестив.

Хутір „Вільховий Яр“ стояв на одшибі, далеко від людей. Не один раз у вечері та вночі мешканці його чули, як у лісі вили вовки й наганяли на всіх сум та острах. Опові-

дають, що одного разу вовк забіг аж у двір до Грінчєнків. В той саме час у дворі нагодився Борис; зроду не бачивши вовка, він думав, що то такий здоровий собака забіг до них і хотів погладить його, та вже мати побачила, що то за собака й криком обрятувала хлопця.

Коли помер Борисів дядько, батькові дістався другий хутір „Кути“ або „Долбино“ біля Великої Данилівки на Харківщині таки. Батько продав „Вільховий Яр“ і вся сім'я переїхала у „Долбино“. На новому хуторі жилося хлопцеві так само як і на першому, — самітно. Не було вже діда Андрія та баби Гальки, зате був сторож Іван та „дядько коваль“. Цей „дядько коваль“ на перший погляд здавався сердитим та суворим, але справді був дуже добрий чоловік. Маленький Борис часто бігав у кузню до його і там коваль розказував хлопчикові казки про всякі страховища. Хутір „Кути“ був уже серед українських сел, наймички, поденниці були українці, то й Борис мав змогу добре вчити від народу українську мову й записувати згодом слова та пісні. На цьому хуторі Борис мав уже й товаришів. Цими товаришами були його брат та сестра, що трохи підросли вже, та дідови Іванови дочки й син Павло, котрого він пізніше учив навіть грамоти. Тут, та й на першому хуторі, дітям влаштовували навіть ялинки. Але що то за ялинки були? Посеред хати ставляли голу сосну і єдиними окрасами їй служили грудочки цукру, загорнуті в папірці з чаю — срібні, з тютюну — червоні та синенькі. Отак

прожив Грінченко перші роки свого дитинства.

Грамоти вивчився Борис якось то сам і до того ж мало не в п'ять років, бо в 6 год він уже намагався складати якісь віршики, спершу, звичайно, московською мовою. Читати йому не було чого, бо вдома були і трудні й неприступні для дитячого розуму книжки.

Та Борис не дивився, що йому можна було читати, чого не можна, з запалом читав він усе, що потрапляло до рук—твори англійських письменників: Вальтер Скотта, Байрона; французьких—Альфреда де-Вин'ї, Еркмана-Шатріяна, Гюго; російських—Гоголя, Пушкіна, Некрасова, Кольцова то що; читав наукові книжки, життя святих, церковні проповіді, життєписи славетних людей, чисописі російські, що потрапляли на хутір. Не дивно ж, що читаючи так багато, Борис сам почав писати вірші, видавати свої власні часописі. Тими своїми віршами та часописями він не мало докучав і батькові, й дідові Андрієві з бабою Галькою, й своїм маленьким братові та сестрі, усіх він примушував бути його слухачами. Тоді ж таки прочитав Грінченко й де-що українського, наприклад—байки Євгена Гребінки, Думитрашкину байку „Борода та чуприна“, пісні українські, друковані в часописах і т. и. Отаке то читав хлопець до 10 років свого віку.

Маючи 11 років, вступив Грінченко до реальної школи в Харькові, до школи, де навчають усяких наук і з якої переходять до вищої інженірної школи. Тут уже почалося справжнє життя для Бориса, тут уже легко знаходив: він усе, що було йому цікаве й що

йому хотілося прочитати. Бувши в 1-ому класі реальної школи, прочитав Грінченко й „Енеїду“ Котляревського.

Та „Енеїда“, так само як і байки Гребінчини, не лишили значного сліду в голові Борисовій—ці твори вважав він за кумедійні жарти. Бувши вже в 3-му класі реальної школи, 13 літ від роду, Грінченко почув одного разу як якась панія похвалила при ньому українську мову й вірші Тараса Григоровича Шевченка. Приїхавши додому, в батьківській скрині знайшов він випадково „Кобзаря“ Т. Г. Шевченка, який справив на нього величезне вражіння. Він уподобав „Кобзаря“ більше за всі книжки, що прочитав до того часу, й „Кобзарь“ зробився його Євангелією.

Поміркувавши своїм дитячим ще, але добірним та ясним розумом, зрозумів Борис, що й українською мовою можна гарно і легко якусь думку висловити, почув своїм серцем хлопець, що рідна мова більш, а ніж чужа до серця промовляє; згадав Борис, як любо було йому колись в дитинстві пісень та казок українських слухати і сказав собі, що тільки той забуває свою рідну мову, зневажає її й вважає за нікчемну, хто відчахнувся від свого народу, хто забув свою Неньку—Україну. З цього часу „нахиляється серцем“ Борис до темних селян хліборобів, пильно вчиться мови української, уважно читає твори українських письменників і пише вірші вже по-українському. Сміливо взявся він до праці на рідній ниві. Але не тільки сам працював Грінченко над вивченням мови й письменства українського,

до того ж навертав він і своїх товаришів по школі, видаючи для них рукописні листки—часописі, українською мовою писані. За те все зазнав щирій юнак чимало глузування від товаришів, а часом і кари від шкільного начальства. Але ніщо не зупинило його, ніщо не примусило кинути свою рідну мову й забути за рідний народ. Ще з більшим запалом шукає він книжок українських і читає все, що знаходе по Харківських книгозбірнях—твори Котляревського, Квітки-Основ'яненка, Куліша, Марка-Вовчка і т. и. і в той таки час береться до читання великих російських та чужоземних письменників, бо не вдовольняється тим, чого вчать його в реальній школі.

Прочитавши „Кобзаря“ Т. Шевченка, Грінченко кинув писати по-московському і почав писати тільки по-українському. Тоді ж він почав докладно вчитися рідної мови з писаннів кращих українських письменників, почав записувати од народу слова, пісні, казки, приказки і т. и. Тоді ж він почав складати словарь української мови. Та з тих початкових писаннів його ніщо не збереглося до нашого часу.

Вчився Грінченко добре, але найбільше з шкільних наук уподобав він словесність, то б то науку про життя й твори письменників та історію—оповідання про те, як жили люде за давніх часів. Любив також Грінченко малювати, хоч і не мав до того хисту. З великою охотою вчив він німецьку мову, якої вчили в реальній школі. Але щоб справді її знати, мусив уже потім сам учити, дорослим будши.

Французської мови Грінченко не вчив в реальній школі, тому й узявся він за неї також сам, вже коли йому було більш, як двадцять років. Зате не подобалась Грінченкові математика.

Тоді ж таки, в реальній школі Борис Грінченко п'ятнадцятилітній юнак, починає думати про те, як би то допомогти народові українському, як би то розкрити очі йому й показати, як треба на світі жити, щоби позбавитись злиднів та темноти. А гадаючи про таку роботу, палкий та завзятий хлопець звернувся до таких книжок, які показували шляхи до кращого життя народнього. Книжки ті не вільно було читати, їх забороняли продавати, але Грінченко не подивився на ту заборону, не злякався того, що за читання тих книжок може бути йому лихо.

Настав 1879 рік. Батьки Грінченка жили, як звичайно, на хуторі, а він того року був уже в 5-му класі реальної школи й жив на квартирі в Харькові. З якогось гуртка брав Грінченко книжки заборонені, читав сам і носив своїм товаришам у школу. Найбільше давав Грінченко товаришам книжку під назвою „Марова машина“ Подолинського, українською мовою писану. В книжці цій писано про те, як живуть робітники по заводах, яке їхнє життя злиденне та як те життя поліпшити можна.

От ця книжка попала до рук батькові одного з товаришів Грінченкових, якому він дав її читати; той пожалівся начальству шкільному, повідомили жандарів... і хлопця, що йому доміру вийшло 16 років, кинуто у в'язницю

(29-го грудня 1879 року). Півтора місяця сидів Грінченко в тюрмі, бо на допитах він не хотів сказати хто йому дав ту „Парову машину“, а уперто казав, що то він сам купив ту книжку. У в'язниці дано було йому звичайну арештанську одежу—полотняну сорочку й такі ж білі штани та „халат“ рудий. (Тоді політичним не можна було в тюрмі в своїй одежі ходити). „Халатом“ хлопець мусив і вкриватись і під себе підстилати,—а було це вже пізньої осені, тому й в тюрмі було вохко та холодно. Продержавши Грінченка в тюрмі півтора місяця, його випустили тільки через те, що за весь час він не хотів признатись, від кого добув заборонену книжку, а його ж піймали тільки з однією книжкою. А після тюрми Грінченкові не дозволено вже вчитися ні в реальній школі, ні в якій іншій. Так на 17-ому році життя за шукання правди схопили хлопця, поламали життя йому; так урвалась Грінченкові змога вчитися в середній школі і далі в вищій.

Цілий рік після того був він на поруках у батька на хуторі „Кути“, а тоді поїхав у Харків шукати роботи, і ото з того часу й почав Грінченко жити з власного заробітку. У Харькові Грінченко наняв собі за 4 карб. в місяць куточок у хаті в чоботаря і почав шукати заробітку. Знайти ж його було дуже трудно.

Спершу він тільки вчив дітей у свого дядька Літарева, матиного брата. Літарев був визначний урядовець у військовому суді і йому пощастило втóвпгити небожа писарчуком у ка-

зенну палату. Правда, заробіток там невеликий був, бо спершу Грінченко працював зовсім без грошей—привчався, а потім одержував по десять карбованців на місяць.

Дядько думав так, що аби вт́овпитися в ту казенну палату, а там уже небіж, зрозумівши роботу, піде собі вгору та й до великих чинів дійде і великі гроші зароблятиме.

Та тільки небіж не так думав, як дядько. Йому хотілося не в канцелярії писати та чинів і грошей добуватися, а хотілося і самому вчитися, і книжки писати та на селі вчителювати. Але ж мала надія була, щоб після тюрми вчителювати¹ пустили та й не здав ще він екзамену на вчителя. От же служба в казенній палаті тим йому в пригоді мала стати, що з казенної палати лекше було перейти до вчителювання, ніж просто після тюрми. Служачи в палаті Грінченко підучив, що треба було і в комісії при Харьківському Університеті здав екзамен на вчителя; тоді, року 1881-го, подав прохання в Зміївське земство, щоб настановлено його вчителем. Товариш Грінченків, д. Спілка, оповідає, як вони вдвох, Грінченко та він, їздили в Зміїв клопотатися, щоб їх настановлено вчителями. Пішки² йти було далеко, а наняти коней,—дорого. От вони пішли на Харьківський базарь, знайшли там дядьків, що привезли волами дошки з Зміїва та й повезли їх дядьки у Зміїв за якусь дуже малу плату.

Ото ж і писарював Грінченко в палаті, а сам нетерпляче дожидав, коли то пощастить учителем стати. Дуже вбого жив Грінченко в Харькові. Обідав через день у дуже дешевій

їдальні, а то живився здебільшого хлібом та чаєм, та вряди-годи мати передавала молока чи ще чого. На їжу він силкувався якомога менше витратити, бо з свого мізерного заробітку купував книжку і склав собі чималу бібліотеку.

Важко було жити в кімнаті з одним віконцем, з покривленими стінами, з глиняною долівкою вкупі з сім'єю шевцевою серед галасу й гуркоту від молотків... Та не вгасило це духу Борисового! Він знаходив ще в собі сили вчитися, збільшуючи свої знання, доповняючи те, що б мусила дати йому реальна, а потім і вища школа, а в часи відпочинку — ще й учився Грінченко шевства. (Згодом він умів латати і навіть шити чоботи!) В цій халупчині збиралось до Грінченка двоє чи троє товаришів; він їх заохочував до праці української, навчав і словом, і прикладом власним. Тут вони розмовляли, читали; тут вони міркували про те, як треба далі жити, щоб бути користними темному селянству.

Книжки в тім товаристві читалися коли й не українські, так російські, але про віщось з життя українського; читали й українські часописі з Галичини, хоч і дуже важко було їх здобути, бо їх не пропускали з-за кордону.

Вдома кожен з цього товариства з'окрема читав українські книжки, переважно з красного письменства — про життя народне, — і з цих книжок вчилися вони української мови. Заснувавши товариство, ці хлопці з свого мізерного заробітку платили членські вкладки і на ці гроши спромоглися видати кілька книжок

для народу. Маючи всього 18 років, Борис Грінченко тоді вже докладно знав українську мову, записував пісні народні, казки, прислів'я, вчив думи кобзарські, разом—виучував народ, його життя та звичаї. В той час Грінченко був жвавий та моторний хлопець, що іноді, по за поважною розмовою умів і пожартувати—посміятися з товаришами. Але рідко бачили його веселим—думки його вітали десь далеко, біля народу з його злиденним життям.

З батьками Борис бачився рідко. Він не годився з ними в думках і в поглядах на життя, тому й не хотів ставати з ними в суперечки. Батько не міг забути того, що Борис не скінчив школи й пішов „непевним“ шляхом, мати була ласкавіша, як мати звичайно, але й вона, й другі родичі не могли зрозуміти того, що Борисові байдужісінько за своє власне щастя, що не про себе дбав він, а про тих людей, що не мають просвітку, не мають достатків і конають у злиднях. В той час готувався Борис до великої праці й гукав своїм товаришам:

„Праця єдина з неволі нас вирве,—

Нумо до праці, брати!

Годі лякатись! на діло святеє

Сміло ми будемо йти.

Праця єдина нам шлях уторує,

Довгий той шлях і важкий,

Що аж до щастя і волі прямує,—

Нумо до праці мерщій!

Праця не згине між людьми даремне

Сонце засвітить колись—

Дякою нас тоді люде згадають,—

Нум же до праці берись!”

Не для себе Грінченко думає працювати, він навіть і не сподівається побачити наслідки своєї роботи, але він радий, що хоч инший хтось скористується його роботою й тому далі каже:

„Хоч у неволі й нещасті звікуєм,
Долю онукам дамо!
Ми на роботу на світ народились,
Ми для борні живемо!
Сміливо ж, браття, до праці ставайте!
Час наступає—ходім!
Дяка і шана робітникам щирим,
Сором недбалим усім!“

Приставаючи до роботи, Грінченко гадав тільки про те, як би то краще допомогти народові, як би то швидче зробити щось корисного за для темних братів своїх. В той час та й пізніш, усе своє життя Грінченко зовсім не дбав про себе, не думав про своє власне життя—а родичі не розуміли його дорікали йому за це.

Грінченко не міг працювати на себе самого, коли бачив навкруги лихо та злидні.

„Ой не нили б мої груди,
Лихом перекуті,—

каже він в одному з своїх віршів—

„Як би я не бачив всюди
Стогону та скрути!“
То й не можна, моя душе,
Сподіватись рая,
Коли й сонечко не суше
Сліз гірких ратая?“—

В другому віршу каже Грінченко:

„О, ні! не жду собі я долі
І я не ждав її ніколи!

Життя в неволі протекло,
А щастя вітром рознесло,
І серце, горем не добите,
Його й не бачило на світі...

Чутливе серце Грінченка-юнака не може битися в грудях спокійно, коли навкруги бідний народ український живе в неволі, в злиднях тяжких та темряві. Чи ж міг щирий хлопець дбати про себе, коли—

„Перед очима все одно—
Віта велике людське лихо,
Не чуть ні радощів, ні сміху—
Навкруг все мука обняла ..

II. На громадській роботі

1) Вчителювання (1881—1893).

„Кожен повинен боронити свій край,
не жаліючи свого життя“

„Там між людьми, що повіті сльозами,
Там знайду місце й долю єдину—
Долю робітника без одпочину!“

Писарюючи в казенній палаті, Грінченко однак всіма силами своєї душі рвався до іншого діла, до живої й пекучої справи,—і за таку справу вважав він освіту рідного народу. Добре розумів Грінченко, що багато він не зможе зробити на селі, але хоч невелику користь комусь принесе, особливо, як працюватиме десь в українському селі. Позаяк в школах на Україні вчать мовою московською, то й Грінченко мусив учити дітей тією ж таки

мовою. Але коли потрапляв він в українські села, то поруч з обов'язковою московською, вчив він дітей і рідною їм, українською криючись від начальства. А вчителювати їй без того було важко. Люде не встигли ще стати на ноги після довгої їй тяжкої неволі—кріпацтва, злидні їй темнота панували по селах, а всілякі мудрі людці, що глитаями, „кулаками“ звано їх (ще їй досі не перевелись вони на лихо людем), визискували бідний народ, мов тенетами путаючи його, напосідаючи на його з усіх боків.

Тому їй життя селянське малював Грінченко темними фарбами. Так, у своїм віршу „Смутні картини“ він каже:

„Убогії ниви, убогії села
 Убогий, обшарпаний люд,—
 Смутнії картини, смутні—невеселі,
 А інших не знайдеш ти тут.
 Не став би дивитись, схотів би забути,
 Так сили забути нема:
 То ріднії села, то ріднії люде,
 То наша Україна сама!...“

І боліючи тяжко душею, швидче хотів він одержати посаду народнього вчителя, на яку вже подав прохання, швидче хотів полинути на село, де так потрібна була поміч освіченої, рідної селянам людини, де так треба було сіяти зерна правди їй просвіщати розум селянський світлом грамоти...

Нарешті року 1881-го трапилась Грінченкові давно ждана посада сельського вчителя в селі Веденському Зміївського повіту під Чугуївом на Харківщині по 10 карб. плати на

місяць. З радістю поїхав молодий учитель на село, з запалом взявся до любої роботи—навчання дітей.

Та на лихо школа була в великоруському селі. Тяжко було це молодому вчителеві, але що ж мав робити? Почав учити хлоп'ят—москальчат. А вчити було так важко! Школа, в якій почалось вчителювання Грінченкове, була така маленька хатка в одному будинкові з волостю, з побитими шибками, з розваленою грубою, з повибиваною земляною долівкою. Хатка була така мала, а охочих до вчення дітей проте було так багато, що до обід у школу приходила тільки частина дітей, друга ж частина вчилася по обіді.

Отже Грінченкові доводилось працювати з дітьми цілий день. Сам він обідав чи вже вечеряв геть-геть у вечері і вечеряв до того ж те, що сам наварить.

Бо спробував харчуватися на селі в одній жінки, московки, та дуже не добре! вона варила, то й довелося самому варити. Маючи усього 10 рублів на місяць, Грінченко не тільки сам харчувався, але й школярів годував своїми немудрими стравами—кулішем із салом та печеною картоплею.

Грінченко мов рідний батько був школярам—ласкаво поводився, привітно розпитував дітей про їхнє життя й оповідав про все, що їх цікавило. В часи відпочинку він збирав круг себе школярів і в той час як варився куліш або пеклась картопля, Грінченко оповідав дітям про віщось з науки, з життя й слухав дитячі оповідання, пригоди, казки то що. Але

у цім селі Грінченко пробув недовго, одну зиму, бо школа була така не впорядкована, що її саме начальство скасувало. У їй навіть од дощу або од снігу не можна було сховатись.

Та не це найбільше смутило Грінченка, а те, що школа була не в українському селі, а йому ж так хотілося працювати серед свого рідного народу.

„Щасливий ти, Йване“, писав Грінченко з Веденського до свого товариша вчителя, — „маєш змогу робити для свого люду, вчити по вкраїнському... ну, та я тут довго не засижуся, не далі кінця шкільного року, а то буду прохати, щоб мене перевели у другу школу“.

Зваживши на прохання Грінченка, переведено його в інше село „Тройчату“ або „Ефремовку“ того ж таки повіту. Це село було теж московське, але на радість Грінченкові стояло воно як є на межі з Полтавщиною, поруч з українським селом „Чунишиною“ або „Семенівкою“; між ними був тільки вал та лісок. І отут то й виявляється велике завзяття Грінченкове: щоб перевести в життя колишні мрії свої про працю на користь рідному народові, щоб вивчити мову українську з уст самого народу й ближче придивитися до його життя, молодий учитель зважився оселитись між українцями у Полтавському селі „Чунишиній“. За 50 коп. на місяць він примостився у куточку між хазяями в одній хаті з квочками, ягнятами й телятами по ночах і з цього села ходив у „Тройчату“ у свою школу (верстов зо 3); і ходив він у дощ, у мороз, у всяку негоду,

хоч у „Тройчатій“ при школі була й квартира для вчителя.

Але і в Тройчатій учителював Грінченко тільки один рік. Після літніх учительських курсів у Зміїві року 1883-го, Грінченка переведено вчителем у гарну двохкласову міністерську школу, знов таки московську, в село „Олексіївку“ Змієвського повіту, а вже звідси через одну зиму пощастило йому перейти завідуючим школою в українське село „Нижню Сироватку“ Сумського повіту на Харківщині— До речі згадати, що 10-го лютого (феврала) року 1884-го Грінченко одружився з учителькою з Богодухівського повіту (на Харківщині) Марією Миколаївною Гладиліною, з якою довелось йому зустрітись на вчительських курсах в Зміїві (в літку року 1883-го). З того часу Грінченко не був уже самотнім на своїм шляху тяжкої праці—дружина була йому вірним другом і щирим помішником. Під впливом свого чоловіка вона теж стала до праці й пише книжки для народу підписуючися вигаданим прізвиськом Марії Загірньої.

В „Нижній Сироватці“ Грінченко вчителював у гарно впорядкованій двохкласовій школі, й радий був, що нарешті він працює серед свого рідного народу й за для його. Та не довго довелось радіти Борису Дмитровичу. В школі він зустрівся з сільським „батюшкою“ та другим учителем, котрі не давали йому спокою. Вчитель цей був звичайненький собі п'яничка, а піп хотів верховодити в школі й на тих учителів, що не подобались йому писав доноси до вищого шкільного начальства.

Попові тому не подобалось дуже, що Грінченко не давав йому над собою панувати й що він гарно поводився з школярами—не ставляв їх на-вколюшки, не зоставляв без обіду, то що. І от, щоб усунути Грінченка з школи, він написав на нього щось із 20 брехливих та безглуздих доносів. Грінченко не звертав уваги на ці безсоромні доноси, але в-осени року 1885-го одержав повідомлення про те, що його переводять в іншу школу. Грінченко не захотів їхати в інше село, кинув на де-який час вчителювання й поїхав до батька на хутір, щоб відпочити трохи від тяжкої праці на селі.

А в кінці 1885-го року подався Грінченко в Херсонщину і півтора року працював там як статистик губерського земства, то-б-то їздив по селах та городах і збирав для земства всякі відомости з життя народнього. В листах до своїх товаришів писав Грінченко, що статистична робота сушить його й забірає дуже багато часу, що йому¹ бажається більш живої роботи—видно, що тягло його знов до вчительської праці. Справді, в-осени року 1887-го подружжя Грінченків переїхало до Катерино-славщини знов таки учителювати—саме в село Олексіївку Славяно-сербського повіту.

² Працювати Грінченкам довелося в гарній школі відомої діячки на полі народньої освіти Х. Д. Алчевської. Школа та була зовсім не така як інші, що в них працював Грінченко. Один з школярів Грінченка так описує ту школу: „З заходу на північ, побіля річки стоїть сіра, крута повирублювана скеля. Під скелею з обох боків річки зелений гаї, а далі

на схід сонця з зеленого гаю виглядає кам'яний сірий будинок, в якому (жив) Борис Дмитрович. Далі на шпилечку стоїть кам'яна, кругом з вікнами, залізом зеленим покрита, пишна світлиця—це школа, у котрій Б. Д. учивлював, учив хлопців і дівчат грамоти і як треба на білому світі жити, що добре—робити, а хуже кидати, ухилятися від нього і не знайомитись з ним ніколи". Школа була добре впорядкована. До Грінченка в цій школі був такий учитель, що готувався на дякона, тому й вчення справжнього в школі не було. Подружжя ж Грінченків до свого діла ставилось надзвичайно щиро. Через короткий час після того, як вони почали працювати в Олексіївській школі, школа ця вважалась за найкращу в цілому повіті. Для школярів та селян склали Грінченки гарну українську книгозбірню, до якої стягли все, що могли дістати українського, а коли цих книжок було мало, почав Грінченко складати збірки з нових та старих українських письменників. А робити те було дуже важко, бо ж доводилося йому власноручно писати друкованими літерами цілі книжки й потім самому ж і опрацювати їх. Але ні перед чим не зупинявся Грінченко, коли знав, що праця його піде на користь рідному народові.

В тій таки Олексіївці довелося Грінченкові грамоти вчити й дочку свою, згодом відому письменницю Настю Грінченківну, що упокоїлась року 1908-го. З перших років життя свого не чула Настя ніякої мови крім своєї рідної, от же й хотілося дуже Грінченкові вчити її

мовою українською—та біда, не було по чому вчити. І от Борис Дмитрович складає для неї граматку, а потім і читанку, і то ж все друкованими літерами пише. Опріч цього, аби виховати як слід свою любу доньку, він так само „видає“ для неї дитячий журнал „Квітку“, —і в журналі тім містить всякі оповідання, вірші, додає до того ще й малюнки, аби тішилось та вчилося дівча. Засне Настуся, а стомлений батько сидить та пише журнал той, щоб дочка, прокинувшись раненько, побачила на столі готовий, „видрукований“ примірник „Квітки“ й хапаючись, радіючи, почала уважно читати його. Але не сама „Квітка“ виходила в Олексіївці. Так само й маленька Настуся видавала батькові журнал „Зорю“, так само й школярі писали й видавали журнал „Думку“, в котрому містили свої твори—вірші, оповідання, то-що. Цілих 6 років учителював Грінченко в Олексіївці. Після того, не погодившись де-в-чому з попечителькою й крім того не маючи змоги вчити далі Настю на селі, він виїздить до Чернигова й з того часу на завжде кидає вчителювання.

Не аби-як працював Грінченко на селі, не аби-що й зробив за для народу українського. Усяка людина, що зустрічалася з Борисом Дмитровичем, зазнала його ласки, його уваги до себе й щирого совіту. З великою радістю і охотою допомагав він селянам, що звертались до його в якійсь справі: бувшим школярам своїм—книжками й газетами, а усім укупі—щирим та ласкавим словом. Тому всі ті селяне, що знали його, знали його на вдивовиж

щирю й невтомну працю, любов до народу, заховали в серцях своїх добру згадку про нього. „Дякою нас тоді люде згадають“, казав Грінченко, й справді, коли помер великий навчитель, „стражденник син стражденника народа, кришталь з його кривавої сльози“, кожному захотілося сказати щось із своїх споминів про нього, кожному захотілося своєю думкою, своїми словами вшанувати пам'ять його—цього славного письменника й гарної, щирої людини. А серед усіх споминів про Грінченка перше місце належить тим селянам-хліборобам, що за долю їх він страждав і боровся, а також бувшим учням його. В споминах тих виявляється велика любов їхня до небіжчика, а разом з тим показується й на те, за що саме любили його селяне, що він робив за для них. Найбільше споминів про Б. Д. мається з сл. Олексіївки, де провів він останні роки свого вчителювання.

„Який жаль“, пише ще за життя Грінченка селянка Катря Е., „що од вас нічого не чують. Я дуже скучила за всіма вами. Жду од вас листа, як Бога. Читаючи ваші книжки, я завжди плачу. Ніколи я не бачила таких людей, та мабуть і не прийдеться“. Зачувши про смерть Б. Д-ча, так пише селянка М. Познякова: „Кума ж то, любого нашого кума як жаль, що і не вимовно. Всі ми жалієм. Я з тиждень як німа ходила, коли почула про їх смерть: ні на книжку ні на газету не могла глянути—зараз плачу... О, Боже милий, яка тяжка втрата!.. Та й часто кажу сама собі:

занепадає в житті щастя моє, немов куски серця одриваються“.

„В нашім не однім серці обізвалось горе“, каже та ж таки селянка, „коли почули, про смерть нашого дорогого кума, доброго брата, вчителя й наставника нашого на все добре. Заболіла голова, і в очах помутився світ і кров неначе стала в жилах; нитку життя мов хто перерізавав, як почула, що „помер Борис Дмитрович“.

Згадує вона й про науку Грінченка мову свою рідну, шанувати й скрізь не соромиться балакати по-своєму, по-українському, одягатися в одягу українську й не ганятися за чужою, дітей своїх грамоти вчити, бо, ж грамота світ до життя показує.

Про ту ж науку згадує й П. Коновалов: „навчав, як треба любити людей і свою рідну країну, котрої ми до його не знали, що вона у нас є; навчав жить просто, не лізти в пани, а жить правдиво і чесно“. Про те, як гарно поводився Б. Д. з селянами, що приходили до його за якимсь ділом, пише бувший школяр його Я. Безинський: „Було як прийде якого школьника батько або мати у латаному кожусі або свиті, то він зараз посадить на стулі рядом з собою та почне розпитувати—як живете, чим зацікавляєтеся“.

Надзвичайно гарно поводився Грінченко з школярами. В яку б школу не приїздив він, школярі дуже швидко привикали до його й любили його так, що жити без нього не могли. Кожному з них було великим щастям, коли

Б. Д. згодом згадував про них та хоч зрідка листувався з їми.

Не багато радощів у хлібороба—за злиднями та горем-нужденністю не видко їх. Той же хто, шануючи свого вчителя, уважний був до його науки, хто до самого серця приймав його слова й поради, той знав, як треба жити на світі, той знаходив своє щастя на землі—а щастя те було в тому, що грамотою в нього були очі розкриті на світ та діла людські...

Т Треба тільки побалакати з людьми, що знали Грінченка або хоч почитати листів їхніх, щоб узнати, який значний слід лишив він на селі і в душі мужика. Він навчив селян любити свій край та свою мову,—а це ж не малої ваги справа, бо той тільки зможе щиро полюбити народ свій та мову, хто має доброго навчителя, хто довго й багато міркує над цим. Ось що пише, наприклад, селянка М. Познякова про те, як вона у-перше побачила часопись, українською мовою писану:

„Одного дня приносе із нашої школи моя дівчина газету „Рідний Край“—і що б же ви думали, як тільки я зраділа їй! Аж затрусилася, та і читаю заглавіє, і цілую її, і плачу—та вже далі й не сказати, чому серце раділо. Чи тому, що ніколи не бачила газети на рідній мові, чи тому, що людність на це подобрішала,—бо все ж воно перешкоджувано на цій мові печатать!“.

В другому листі пише вона й про „Кобзаря“, Т. Г. Шевченка: „Не тільки я люблю „Кобзаря“, а й другі; коли хто візьме його читати, то не хоче з їм розставатися хоч і ці-

лий рік. Коли ж він написаний наче б то яким пророком і местником за рідний край!

Добре зрозумів Бориса Грінченка селянин із Чернигівщини Г. Одинець і ось як оцінював значіння його і величезну вагу в розбудженні свідомости серед українського народу: „Ти забачив нашу темноту, наше убожество і з тяжким болем сказав: „убогії ниви, убогії села“... Ти пішов нам на поміч, ти подав не одну руку, ти оддав, що мав. Ти всього себе присвятив для темного брата—селянина... Ти не лякався праці до самої домовини. Вірив і кріпко вірив, що пройдена тобою вузька, терниста дорога зробиться широким шляхом до нового життя українського села. І ти не тільки шлях зробив, ти поставив стовпи по всіх перехрестках, показав на всі сторони, куди треба нести світло науки. Ти підійшов до високої гори і оглянувся кругом, ти вбачив, що пройдений тобою шлях уже не самотний, а що по йому йде багато братів і сестер. І на кожній дорозі уже хтось іде. Ти став, задумався, що треба зробити огнище, де б оця молода сім'я могла гуртувати свої сили і завзяття, і ти це зробив. Ти заложив підвалини нового будинку, —це була „Просвіта“ Ти зібрав до купи тих, що блукали самотні на роздорожжі, і не знали, на яку ступить.

Ти дав раду, якою дорогою треба йти до своєї мети, і всі пішли під твоїм приводом,—але не все справдилось. Не витримала велитенська сила борця, захитався і став сохнути великий дуб. Помітили це всі і з великим су-

мом дивилися на Батька, бо всяк почував, що вороття не може бути. І ти вмер...

Ні! ти не вмер. Ти тільки скинув із себе те, що тобі заважало, лишив землі останки, те що в неї взяв, а ти, твій „дух, твої твори воскресли у цей день, як ховали твої останки. Ти воскрес і дійсно воскрес і будеш жити між народом, поки буде світить сонце на Вкраїну. В той день, коли Ненька Україна, убачить світ правди і науки, коли на нашій землі буде українська школа, і слово живе стане лунать між братами, ти займеш перше місце серед тих, що все життя своє віддали за для темного брата гречкосія!“

От же смерть Бориса Грінченка—то є велика втрата для селянства, і втрату цю воно болюче відчуває. Горе та тугу свою воно висловлює устами багатьох селян-поетів, що вшанували пам'ять його своїми віршами.

Ось якого вірша написав селянин Данило Граділенко, почувши про смерть Бориса Грінченка:

„Наш батечку, голубчику наш рідний,
 Ти, як сівач, на ниві нашій бідній,
 І день і ніч насіння висівав,
 Та все було так голосно співав—
 Виказував сердешні спочуття
 До нашого злиденного життя...
 Наш Батечку! Правдиві, голосні
 Для родини ти склав свої пісні,
 А родина,—аж доки буде світ,—
 Прийматиме твій добрий заповіт
 Прийматиме! бо ти її любив,
 А вмер—жалю та горя наробив“...

А ось ще один з таких віршів (селянина О. Черниша):

„Зажурилася небога
Ненька Україна,
Схоронивши на вік вічний
В домовину сина.
Він ішов шляхом тернистим
Завжди без упину
Й працював серед недолі
До свого загину.
В боротьбі за люд свій темний
Власну стратив силу;
Від надмірної роботи
Зліг він і в могилу.
Хоч і вмер, хоча й сховали
З жалем та сльозами,
Але ж духом невмирущим
Буде він між нами!..“

2) Життя в Чернигові. Видавнича діяльність Бориса Грінченка (1894—1902).

„Хто поліг із мечем у руках,
Хто життя все оддав за країну
Зі словами любови в устах,
Тому слава, як вірному сину!“

Без відпочину працював Грінченко на селі, навчаючи людей на все добре; без вагання заложив він у цю велику й тяжку роботу усі сили, увесь свій великий і світлий розум, усю любов до рідного краю...

Любив він село, без міри любив і селян, та мусив їхати з села, бо ж почував, що праця його й щирість велика потрібні були й городянам. У ті часи багато українців жило по таких містах, як от Київ, Харьків, Чернигів й

инші, та не було в тих українців великої охоти працювати на рідній ниві. А роботи було дуже багато. І от їде Грінченко спершу до Чернигова, потім до Київа й починає провадити тяжку роботу—освідомлювати українців, що зовсім було повернулися в чужих людей своєму народові, закликати їх до дружньої спільної праці на користь рідній Країні.

„Друзі кохані! і душу і тіло
Даймо за край свій єдиний,
Кожнеє слово хай буде в нас діло
За для своєї країни“

кличе до праці земляків своїх Грінченко й самими словами не обмежується—він веде перед у всякій справі.

Цілих 30 років стоїть він у перших рядах на роботі за щастя-долю свого народу й служить найкращим прикладом тієї тяжкої роботи; 30 тяжких, довгих років лунає голос його по Вкраїні й скликає до купи усіх, хто має сили та бажання працювати.

„Йдіть у народ, перестаньте бути рабами, несіть у темні вбогі села полум'я просвіти“, кличе Грінченко, й ті заклики робили своє діло: вони будили віру в людях, подавали надії на краще, вони освідомлювали молодь українську й навчали її, як треба любити свій рідний край.

Надзвичайно добрий, ніжний та ласкавий і в той таки час завжди зайнятий, запрацьований, він прямо чарував тих людей, що зустрічалися з ним. Тим то одним словом, навіть одним поглядом своїх щирих, добрих очей він

привертав до себе людей, гуртував їх, вів до роботи і найважчу роботу ніс на власних своїх плечах. Від роботи він ніколи не тікав, в їй він знаходив своє щастя-утіху й розвагу в горі. А як то ж трудно було працювати! Навкруги було мало людей, які б могли допомогти йому. Свої, українці, або не могли зрозуміти Грінченка, або не хотіли зрозуміти його й ховалися по куточках, аби не працювати тільки. Гірко те було бачити Грінченкові, але він не мав часу журитися, ні перед чим не зупиняючись, він сам ставав до праці. І от через те, що Грінченко сам мусив ставати до всякої праці, працювати було надзвичайно важко. Раз на завжди поставив собі мету: Грінченко — щастя народу, — йшов до неї не зважаючи ні на що. Але працюючи широко, до знесилля, він у той самий час зовсім не дбав про те, щоб бути популярним, щоб знали його й шанували люди — він не хвалився своєю, справді славною роботою, а швидче замовчував її.

Шлях Грінченків і яко письменника українського, і яко діяча громадського, не квітами слався, він був дуже тяжкий і справді тернистий. З любовію і з запалом працював він і на селі, біля народу і скрізь, де тільки ставав до праці. Усе своє життя він оддав на громадську роботу, — а чи зазнав ще якийсь діяч український стільки нападів, незаробленим образ та всяких прикростей, як Борис Грінченко?

І не від народу українського зазнав він тих прикростей, ні. Грінченко болів душею за народ і скрізь, де доводилось йому жити, лад-

нав з селянами, бо ж усі вони бачили, що він їм добра бажає. Горя того зазнав Грінченко від освічених українців—від інтеллігенції, і як це не дивно, але це так. Окремі, поодинокі люде звичайно розуміли вагу Грінченкової праці, любили й шанували його за невтомну роботу його на занедбаній ниві українській, але взагалі громадянство українське мало знало його, не підтримувало в тяжкі хвилини життя, а частіше ображало його й нарікало. А сталося це тому, що Борис Грінченко був справжній, як кажуть, активний робітник на українській ниві. Він мав право докоряти неробам-„землячкам“, мав право вимагати, щоб і в інших слово не різнилося з ділом, так, як це було в його. А така людина завсігди буде багатьом сіллю в оці.

Та ця байдужість громадянства до українських справ не лякала Грінченка, в душі він надіявся на кращі часи, а тим, хто міг щось робити, він казав:

„Працюй, борись аж поки буде сила
І всіх людей до праці закликай!“

Покинувши року 1893-го вчителювання, року 1894-го прибув Грінченко до Чернигова. Спочатку він заняв в земстві посаду „ділопроизводителя оціночної комісії“, а від року 1898-го був за секретаря губерської земської управи. Вісім років вижив Грінченко у Чернигові, але кожної хвилини мусив він сподіватися, що ось-ось його виселять звідти, бо ж дуже скоса дивилась поліція на його, яко письменника українського та видавця книжок

для народу. На службі в земстві доводилось Грінченкові працювати дуже багато, але він якось то знаходив час для писання книжок, видання їх, oprіч того збірання етнографічних та лексичних матеріалів (то-б-то відомостів про те, як живе й розмовляє народ). Видання книжок Грінченко розпочинає зараз таки, як приїздить до Чернигова, але думки про видання з'явилися в його далеко раніш, ще коли служив він у Харькові в казенній палаті й мав 17—18 років віку.

Ще тоді (року 1881-го) закладає він спілку зі своїми товаришами; частину свого малого заробітку (10%) відкладають вони на цю справу. Мало могли зробити юнаки та все ж робили щось користного й помалу ж посували справу. Свою працю порівнював тоді Грінченко з працею волів, що не багато можуть зробити, та все ж роблють щось. „Але й воли“, казав Грінченко, „з'орють ріллю, прийде сівач і запишніють сходи“.

Писання книжок для народу та видання тих книжок, просто та зрозуміло писаних, уважав Грінченко важною повинністю своєю й багато сил поклав на цю роботу. В багатьох наукових статтях своїх та в великій книжці „Перед широким світом“, що написав він її після 10-літнього вчителювання на селі, дуже добре написав він про те, що понайбільше читає народ й що йому треба читати. Тут він висловлює ту думку, що не повинно бути двох літератур—одна для „пана“, а друга для мужика, література мусить бути одна для всіх. Як освічена людина зрозуміє твори великих

всесвітніх письменників, так само і мужик зрозуміє ті твори. Що це так справді, знає Грінченко з власного досвіду; за життя свого на селі він упевнився, що й мужикові сміливо можна давати до читання твори таких письменників, як Гомер, Есхил, Софокл, Шекспир, Байрон, Гете, Шіллер та інші, треба тільки добре перекласти їх на українську мову й додати де-які пояснення. Але освіта на Україні дуже занедбана. І от, щоб полекшити народові розуміти ті твори, треба, на думку Грінченка, виготовити народові дочасню літературу — науково-популярну. Через те то Грінченко завжди обстоював за те, щоб більше писано таких книжок і сам написав їх дуже багато за своє життя.

До Грінченка хоч і видавали книжки для народнього читання, але ж дуже мало. Через те охочий до читання народ український купував собі книжки у московських продавців. А як ті книжки писані були московською мовою, то й народ московщився, звикав до чужої мови, а на свою дивився, як на мужичу, яку треба кидати.

В той час коли Грінченко почав видавати книжки в Чернигові, на Україні дуже скрутно жилося селянам: почались недороди, з'явилась холера, чума на худобу, підупало хліборобство й промисли; народ з'убожів, з'явилися „бунти“ й потім цілими тисячами виселення в чужі краї. Бачив Грінченко, що саме на часі допомога темному хліборобові й казав своїм землякам: „Працюймо коло того, коло чого можна: даваймо народові, що можна, даваймо

багато і скоро, та дбаймо, щоб ті книжки йшли в народ, а не лежали по книгарнях“.

Але ж видавничій діяльності Грінченка було багато перешкод. Насамперед шкодило дуже те, що у його було мало грошей (саме жалування) й те, що служба забірала в його майже весь час, а справа з виданням потребувала чимало вільного часу. Але найбільше доводилося лиха зазнавати Грінченкові від цензорів, то-б-то таких людей, котрі дивляться чи можна книжку пускати до друку, чи ні. Книжки Грінченкові здебільшого заборонялись. Щоб добре зрозуміти, чому не дозволялося друкувати книжок по-українському, мусимо відступити трохи й поглянути на минуле наше.

За давніх часів, за часів гетьманування хоч би й Богдана Хмельницького, на Україні було багато шкіл, дуже багато було освічених людей не тільки серед старшини української, але й серед простого народу; навіть жінок та дівчат було чимало грамотних. Було це так тому, що українці порядкували своїми справами й дбали про освіту народню. Після того ж як Україна злучилася з московською державою (року 1654) народня освіта підупала.

Та ось в кінці 18 століття український письменник Котляревський видав українською мовою „Енеїду“, за ним почали й інші українські письменники писати своєю рідною мовою, далі з'явилися: Квітка-Основ'яненко, Гребінка, Куліш, Шевченко; багато стало виходити книжок, українською мовою писаних. Але уряд не дуже то прихильно ставився до

творів українських письменників, особливо ж Т. Г. Шевченка. За те, що Шевченко, і Куліш та ще Костомаров заснували були Кирило-Мефодієвське Братство (що мусило дбати про рівне та дружнє життя усіх слав'янських народів), Шевченка й інших тяжко покарано й до видання українських книжок поставились ще суворіше. Шевченко 10 літ відбував кару в салдатах, а коли помер Царь Микола 1-ий року 1855-го, Шевченка повернули з заслання й для українського слова настав трохи вільніший час.

Та цей час хутко проминув. Правда книжки українські знову з'явилися, року 1861 та 1862-го в Петербурзі виходив навіть український місяшник „Основа“, та з половини 60-х років знов стали переслідуватись українські книжки. А року 1876-го над українською літературою нависла чорна й страшна хмара — вийшов пам'ятний „указ“, котрим заборонялося друкувати по вкраїнському наукові твори, переклади з чужих мов, разом — усе, опріч оповіданнів, та й то, коли оповідання ті зовсім прості й неважні.

Цілих 29 років (з року 1876 і аж до року 1905, коли тую заборону скасовано), неймовірно трудно було видати щось, українською мовою писане.

Для українських творів настановлена була особлива, подвійна цензура. По значних осередках, як от Київ, Харьків і т. д. був місцевий цензор, якому й давали рукописи на перегляд. Але той цензор не міг своєю волею пропустити рукопис, він тільки зазначав на

рукописові свою думку, таку чи іншу й посилав той рукопис у Петербург, у „Главное Управление по дѣлам печати“. Те „Главное Управление“ мало найбільше значіння, бо ж могло не звернути ніякої уваги на заборону місцевого цензора і дозволити рукопис і заборонити те, що було їм дозволене. Цензори звертали увагу навіть на заголовки книжки, так що треба було прибірати завжди „невинну“ назву, а вже про зміст і казати нема чого. На те, що писалося в книжці, погляд був дуже суворий—подаючи в цензуру книжку, автор був певний, що в їй нічого нічого не дозволеного немає, а от же дивись цензор знайде щось непевне і заборонить книжку...

Грінченкові книжки хоч і пускали в друк, але тому тільки, що він був дуже напосідливий та упертий—він кілька разів переробляв якусь книжку й знову посилав до цензури, коли в Києві книжки не пропускали, він посилав її до Харківського цензора, бо ж і так бувало, що один цензор заборонить рукопис, а другий пропустить. Так зовсім пустякову дитячу книжку „про Робінзона“ довелося Грінченкові 5 разів посилати й кожного разу наново переробляти; збірничок оповідань „Криничка“ лежав у цензурі 2 роки й вийшов у світ скорочений у-трое. Цензура забороняла видавати такі, наприклад, книжки, як народні казки українські, дитячі оповідання, оповідання про пустиню Сахару, про те, як навчилися люде книжки друкувати, про диких людей, про гори, забороняли друкувати, „Веселий

оповідач“ і навіт казку про Єруслана Лазаровича!

Аби обійти цензуру і якусь книжечку пустити на село, багато доводилось Грінченкові усяких заходів вживати. Наприклад, щоб видати якусь наукову книжку, в котрій говориться про те, як люде на світі живуть, що під землею робиться, мусив Грінченко скласти ту книжечку, як оповідання, бо ж оповідання не заборонялись наказом 1876-го року. Як що Грінченко хотів видати кілька книжок разом, то йому треба було вигадувати й кілька прізв'іщ (псевдонімів), наче б то не сам він писав їх, а якісь інші люде. А то ще посилав Грінченко рукописи своїм знайомим та товаришам, щоб вони від себе посилали їх до цензури. Виходило, що книжки йдуть до цензури не від самого Грінченка, а з ріжних городів і від ріжних людей—це знов таки для того, щоб цензура швидче ті книжки пропускала.

Та цензуру трудно було обдурити. Вона добре знала, як пише Грінченко та дружина його; і от, щоб і це уладнати, доводилось Грінченкові вишукувати ріжних писарів, а платити ж їм не було з чого... Коли перекладається чиясь книжка з чужої мови, то неодмінно зазначається що то переклад, а Грінченко на своїх перекладах не міг цього зазначати, бо ж переклади були заборонені; от і доводилось писати на рукописах: П. З. Р-ої. Цензор думав, що так звуть автора, а справді це означало — „переклад з російської“ мови. Заборонений рукопис через якийсь час посилено вдруге

під іншою назвою, іноді це їй помагало. А збірнички дитячі— „Буря на морі“, Між хмарами сонечко“ дозволила цензура тільки через те, що в де-яких оповіданнях навмисне було багато палкого кохання та поцілунків, потім ті оповідання видавав Грінченко й знищив, бо зменьшати книжку дозволялося (не можна було додати чогось, коли вже рукопис приходив дозволеним). — Разом кажучи, не людських сил треба було на те, щоб пустити на село якусь користну книжку і тим просвітити якогось селянина.

А цензура була просто немилосердно сувора. Вона не тільки викреслювала слова й цілі сторінки, вона виправляла український правопис на російський.

У віршах своїх мусив Грінченко слово „воля“ замінити словом „доля“, бо ж того страшного слова „воля“ ніде не можна було вживати...

Дождити посланої до цензури книжки доводилося дуже довго, бо ж вона мусила побувати і в місцевого цензора і в Петербурзі. Коли ж книжки не було дуже довго, Грінченко скрізь запитував про неї, а не маючи відповіді, жалівся і на місцевих цензорів, і на „Главноє Управленіє“, жалівся міністрові і в Сенат, та нічого з того не виходило... А до того ще й свої, українці, не хотіли допомагати, не хотіли писати книжечок, хоч і дуже прохав Борис Дмитрович.

Такого лиха зазнавав Грінченко від цензури, та ніщо його не зупиняло, один він ішов проти сили ворожих людей. Дуже жал

кував він, що на видавничу роботу марно пропадає багато часу, але ж і з цим мирився й казав своїм спільникам: „Коли хочете видати 100 книжок, посилайте у цензуру 300“. Цього ще й замало. У той час, коли бі інші опустили руки й заховалися по кутках від немилосердного гніту, він був бадьорий й сміливо кликав до праці: йнqp

„Не, тоді нам у полі до бою ставать,
Як вже сонце і сяє і гріє,
І як співи пташині в повітрі летять.
Усміхаються дні золотії!
Не тоді! не тоді! Як лютують вітри
І скрізь ніч, всюди хмари похмурі,—
Ти тоді уставай, свою зброю бери
І борись серед темряви й бурі!..“

Раніше Грінченко давав свої книжки до видання книгарям і приватним людям, а в Чернигові почав видавати їх власними силами. Книгарі різні, що дбали тільки про власну кишеню, не так видавали книжки, як хотілося Грінченкові, тому й казав він: „В сусіди погано прохатись, а треба своєї хати. Але поки не збудували великої, будуймо хоч куріні“, й справді будував, бо ж тільки, власними силами видав він у Чернигові 50 книжок (200 тисяч примірників). Коли вже Грінченко розпочав діло й видав кілька книжечок, в цій справі допоміг йому українець І. Череватенко з Вороніжчини, бо вмираючи він заповів Грінченкові на видання книжок для народа 1000 карбованців. Такі то труднощі треба було пересилювати Грінченкові в його роботі,— і він пересилював, робив без упину. А про

всякі утиски рідного слова й книжки він ка-
зав: „Це дочасне, ми свого досягнемо. Наша
ідея не може вмерти. Вона подужа всі пере-
шкоди. Коли ідея жива, то нема їй на світі
ніяких перешкод. Наша ідея жива й живуща.
Вона не вмерла в далеко гірших обставинах,
не вмере й тепер. Вони тепер сміються, а ми
терпимо. Але прийде час, коли ми засміємося
веселим, радісним сміхом!“

До всього треба ще додати, що Грінченко
ніколи ніякої чорної роботи не цурався, як у
справі видання книжок, так і у всякій іншій.
Він не тільки писав, перекладав та перероб-
ляв книжки, він переписував рукописи, ви-
правляв їх; пакував книжки, на пошту сам но-
сив,— а це ж багато часу відбирало. Бувши в
земстві, стільки понаписував він „докладов“
та „отчетов“ всяких! З того вийшло чимало
книжок друкованих. Для української справи
він віддавав усього себе, так що навіть у
театр не ходив по кілька років. А так обме-
жити може себе тільки той, хто незмірно ко-
хає свій край, хто живе тільки для свого рід-
ного народу.

Закінчив Грінченко свою видавничу ро-
боту тільки тоді, як у Петербурзі почало ви-
давати такі самі книжки „Благодійне товари-
ство видання користнихъ та дешевых книжок.“
З Череватенкових 1000 корб. стало у Грінчен-
ка дві тисячі. Одну тисячу (гроші й книжки)
передав він новому товариству, а другу у Га-
личину „Просвіті“ на нагороди за кращі
книжки народні. Видані Грінченком книжки
скрізь знайшли свого читача; їх можна зу-

стріти і на російській Україні, і в Галичині, і в Буковині, а серед їх є ось які: „Чума“, „Страшні забавки“, „Жанна Д'Арк“, „Серед крижаного моря“, „Велика пустиня Сахара“, „Финляндія“, „Про грім та блискавку“, „Байки“, „Робінзон“, життєписи Котляревського, Квітки-Основ'яненка, Гребінки й багато інших...

Живучи в Чернигові, Грінченко не самі тільки народні книжки писав та видавав, він писав тако ж книжки для інтеллігенції української, багато писав наукових творів про мову українську й містив ті твори по українських часописах в Галичині. Галичині надавав Грінченко велику вагу та й справді вона мала й заразъ має чимале значіння для нас, російських українців. У нас на Україні, особливо серед народу, дуже мало знають про Галичину, хоч там і живе 4 мільона нашихъ таки людей, українців. Колись вона звалась Червоною Русью і порядкував в її народ український на чолі з княз'ями. Та згодом, коли настало лихоліття для народу українського, коли наша Україна з'єдналася з московською державою, Червона Русь відійшла до поляків, а з їми до Австрійської держави, то ж і з того часу й живуть українці не вкупі, а в кількох державах. Галицькі українці, як і інші народи Австрії, ще року 1848 дістали від Цісаря право вільно жити й розвиватися, то б-то конституційний устрій. Тому то українці в Галичині вибирають з проміж себе послів до Галицького сейму, що порядкує в Галичині й до Віденського парламенту, що відає справи всієї краї-

ни—Австрії. Тому то там на українців дивляться, як на окремий народ, окрему націю, що має право на вільне національне життя. Галицьким українцям дозволено вчити по школах своєю рідною мовою, вони мають в своїм краї кілька українських гімназій й навіть в вищій школі— в Університеті Львівському викладають де-які науки українською мовою. В Галичині виходе багато часописів, українською мовою й дуже багато книжок українських. Все це спричинилось до того, що раніш зубогі й темні селяне галицькі тепер мають серед себе незрівняно більше грамотних і освічених людей, ніж у нас, вони вибилися з злиднів й поволі добиваються все кращого й кращого життя. Та поруч з українцями живуть у Галичині й поляки, і от ці то поляки з давніх часів і аж до наших багато лиха завдають українцям. Вони захопили в свої руки порядкування Галичиною, керують освітою народньою й економічними справами. Тому то вони намагаються лишити українців в злиднях, не дають багато шкіл для народу й хотять навіть виперти українців з університету Львівського. Багато шкоди роблють вони нашому народові, та українці не піддаються, а сміливо й завзято стоять за свої права.

Отже туди в Галичину звернувся й Борис Грінченко. За його часів, за часів гніту над українським словом (від року 1876—1905) Галичина мала для нас велике значіння, бо ж у нас було усе заборонено, а там вільно друкувалось і вже звідти ялось переходило й до нас. Через те Грінченко друкував багато сво-

їх творів по галицьких часописах, як от „Діло“, „Зоря“, й інші.

Але опріч цієї роботи, Грінченко ще висукав собі діло, хоч і без того не мав вільної хвилини. Він перевіз до Чернигова частину музею поміщика В. Тарновського, що дуже кохався въ ріжних пам'ятках рідної української старовини й ціле життя своє збирав, скуповував усе, що торкалося цієї старовини—зброю козацьку, одіж, картини, образи старосвітські, патрети гетьманів, письменників українських то-що. Збір таких річей дусяких і зветься музеєм. Свій музей Тарновський одказав чернигівському земству, але всі речі в ньому були пороскидувані, усе лежало жужмом.

Гласні дуже не хотіли, щоб земство взяло той музей і лютували ввес час. Боячись, щоб ще з музею чогось не пропало, на його ж бо все своє життя поклав Тарновський і дуже багато коштів витратив, Грінченко взявся впорядкувати той музей. Земське зібрання призначило на впорядкування музею 700 карб., але Грінченко рішучо відмовився взяти ці гроші після того як гласні дуже зневажливо з ним поводитись і ображали його на кожнім кроці.

А роботи з музеєм було так багато, що подружжя Грінченків пів-року працювало і в-день і в-вечері майже без спочину.

Вони порозбірали речі, рукописи, малюнки, склали й видрукували катальог музею (книжка, в якій всі речі музею списані й додано пояснення) Після. того, як побачила земська управа, що Грінченки добре вправляються

з музеєм, дружині Бориса Дмитровича Марії Миколаївні Грінченко запропонувала вона зайняти посаду завідувачки музею. Для М. М. ця справа була дуже дорогою, як і всяка українська, і вона вже було згодилась, але адміністрація не затвердила її на цій посаді,—бо Грінченки за для неї були дуже небезпешні люде. Поліція, до якої звернулись після того, також не затвердила М. М. на посаді завідувачки. Вона виставляла багато провин Грінченкам, а між іншими й таку, наприклад, що наймичка їхня їсть і п'є за однимъ з їми столом.

Не закінчивши як слід навіть праці над музеєм, в-літку року 1902-го мусли виїхати Грінченки з Чернигова й оселилися в Київі.

3) Борис Грінченко у Київі. (1902—1909).

„Без одпочину праця тиха.
Усе добро моє у їй,
Вона—мала й тяжка утіха
Душі засмученій моїй“.

У Київі налєжало Грінченкові прзвести останні роки свого життя й останні сили свої покласти на крїваву працю за для рідної своєї справи.

Прибувши до Київа Грінченко зараз таки знов станув до громадської роботи. Попередня громадська діяльність його в Чернигові й письменницька праця там таки серед найтяжчих обставин не знесилила його, він почував у своїх рукахъ досить сили, щоб знову прикласти їх до діла. Грінченко не став чекати

слушної години й з великою любовію й завзяттям знов почав орати тернисту ниву українську. Зазнав Грінченко і в Києві чимало клопоту з цензурою та іншими перешкодами, однак на те не вважав, як завжди. Сміливо йшов він своїм шляхом, тяжким шляхом бідкування й невпинної праці на користь своєму народові, з певністю чекав кращої долі для свого народу й інших підбадьорював власним своїм прикладом.

Та як не тяжко було працювати Грінченкові в Києві, але ж лекше, ніж десь в іншому місці. Він знав, що має круг себе не самих тільки байдужих або й ворожих людей, але й щирих синів України, вірних друзів українського народу, що так само, як і він, присвятили своє життя для поліпшення його стану. Правда, мало було тих людей, але все ж таки вони були, й процюючи в гурті з ними Борис Дмитрович почував у руках своїх більше сили, а в грудях більше любови до свого діла й завзяття до повсякчасної боротьби з усяким лихом. Ніщо, ніяка сила не могла зіпхнути Бориса Грінченка з його шляху, ніхто не міг присилувати його забути хоч на хвилину про свою роботу. Усі перешкоди він обходив, з усякої боротьби виходив переможцем, хоч і по довго доводилось боротись иноді. До всяких перешкод він так звик, що казав було: „На те й лихо, щоб з тим лихом битись!“ Не маючи якоїсь посади, жив Борис Дмитрович тільки з літературного заробітку, а позаяк заробіток українського письменника дуже малий, то й доводилось йому дуже не

широко жити. Та й те, що мав, не витрачав на себе. На першому плані в його не власне життя було й не сім'я навіть, а громадські справи, тому коли й бував якийсь лишок, то весь він віддавав його на якісь українські потреби.

Між тим державний лад в Росії змінявся на краще. Люде хотіли здобути собі нові права, усунути, скасувати старі порядки й завести новий, вільний лад.

Року 1905-го оповіщено в Росії конституцію. Для всіх народів, що складають російську державу, настало вільніше життя; вільніше дихнули й українці, бо скасований був тяжкий наказ 1876-го року, що забороняв друкувати книжки українською мовою. Радісно зустріли цей маніфест українці й з великими надіями приступили до праці, взялися до видання книжок та газет українських.

Довго виглядав цього часу Грінченко, довго й уперто ждав він можливости працювати вільно й на очах усього світу, тому й радів він дуже. Над Україною, думалось йому, зійшла зоря нового життя, життя вільного й щасливого. Гадав він, що ніхто вже не заборонить друкувати книжки українською мовою; бо ж усім народам вільно балакати й писати по своєму, кожен має право висловити думку, як захоче.

Упали тяжкі кайдани з рук народу українського, розкрились уста йому й праці його вже ніхто не спинить. Тому з надзвичайним запалом починає Грінченко вкупі з іншими працювати над виданням українських книжок,

гуртувати людей біля видання газет, і у всіх цих справах Грінченко не хотів пасти задніх, він скрізь був перший, сам працював й іншим пхав роботу в руки. Товариші його по праці ніколи не бачили його без діла й казали, що він „лютий до праці“. Найголовнішою ж роботою для Грінченка була, звичайно, робота над виданням першої щоденної газети української „Громадської думки“. Не легко було видавати першу газету, бо ж сил було мало в українців, та й сама газета з'явилася тільки після довгого й важкого клопоту. Право видавати газету рідною своєю мовою здобули українці шляхом довгої й важкої праці. Але ж право те здобули; то й треба ж було його використати. Треба було знайти грошей для видання газети, досвідченної людини для редакування, опріч того газета, була для українців новина, треба було винаходити для неї співробітників, передплатників. І тут, у цій справі був Грінченко у перших рядах—він стає першим редактором газети.

В книжці своїй „Тяжким шляхом“ докладно оповідає Грінченко з яким великим трудом здобули собі українці право видавати українські газети, яких заходів доводилось їм вживати для того.

З тієї книжки, написаної вже у Києві після 1905 року, довідуємося, що не 1905-го року у-перше спало на думку українцям мати свої часописі. Далеко раніше, року ще 1848-го наші люде в Галичині читали свої власні газети. І в той час, коли на нашій Україні не було жадної газети української, коли україн-

ців карано за те, що в своїй одежі ходили, галицькі українці мали багато газет та журналів— „Батьківщину“, „Народ“, „Громадський голос“, „Діло“, „Зорю“, „Літературно-Наук. Вістник“ й інші. По тих газетах писали й українці з Росії, а до нас їх рідко пропускали.

Ото ж, як року 1905 кожен народ почав вимагати собі відповідних прав та порядків, українці теж не хотіли мовчати. До того українські письменники, між ними й Грінченко, писали до російських газет й домагалися, щоб скасовано було заборону друкувати щось повкраїнському. Ще року 1904-го зібралися київські українці й послали міністрові внутр. справ заяву чи прохання (петицію), щоб скасували ту заборону. Тоді ж надрукували вони по російських часописах протест проти заборони тієї. Хутко такі самі протести посипались звідусіль: з Харькова, Полтави, Одеси і др. В тій таки справі до міністра Вітте поїхала депутація. Міністр уважно вислухав депутацію, обіцяв клопотатися за скасування тої заборони. Так хоч і обіцяв міністр, хоч про шкідливість тої заборони висловились такі поважні наукові інституції, як російська Академія наук, Київський та Харьківський університети, заборони не скасували.

Зовсім зажурились українці, усіх охопив відчай. та ось несподівано 17 жовтня (октяб-ря) оповіщена була конституція, оповіщена й воля друку.

Радіючи, зібралися українці в Києві, щоб побалакати про видання української газети, та 18-го почалися погроми, жодна друкарня

з переляку не хотіла випускати першого числа газети української. Доводилося чекати слушного часу; та ось в маленьких Лубнях з'явилося перше число української газети— „Хлібороб“ (12 грудня). Хоч цю газету й припинили на 4 числі, але слідом за нею почали виходити газети й в інших городах.

Таким чином скасований був наказ 1876-го року, скасували й попередню цензуру, що стільки горя завдала Грінченкові (книжки тепер друкуються без дозволу цензури й потім уже посилаються на перегляд). В останній день 1905-го року вийшло перше число газети „Громадська думка“. На 195-ім числі її заборонили, а замість неї з'явилась газета „Рада“, що виходить й досі. За тиждень перед виходом в світ „Ради“ у Полтаві вийшло перше число „Рідного краю“—з тої пори й російські українці мають свої часописи.

Але на тім справа не стала. Вороги українського слова не давали й не дають спокійно українцям своїми доносами та наклепами. В той час, як у Києві ніхто не забороняє газети нашої, по других городах та селах карали й тих, хто продає газету й тих хто читає. Бувало (та йдосі буває), що урядник або писарь на селі нищить українські газети, трусить селян й карає їх. Селяне бояться тої, цілком незаконної, кари й не передплачують тому своїх газет.

Опріч „начальства“ шкодили багато й землячки, котрим з якоїсь причини не подобалась газета. Один нарікав на мову, другий на правопис й писали до редакції прямо лайливі

листи. Грінченкові, яко першому редакторові, доводилось читати ті листи, слухати не заслужені образи. Але ні Грінченко, ні хтось інший не звертали на ту лайку особливої уваги, бо ті, що лаялись, не розуміли здебільшого, що робили.

І в цю справу, як і в інші, заложив Грінченко усі свої сили. Редактуючи газету, він у той же час стає на чолі журналу-місяшника — „Нова Громада“, що виходив в Києві року 1906-го. Трудно було працювати, але радів Грінченко, що здійснилось нарешті те, чого він чекав від малих літ — українці мали свою газету, своєю, а не чужою мовою промовляли до свого народу...

Багато працював Борис Дмитрович, та йому все було замало. Тим же маніфестом 17 жовтня дозволено було людям збиратися до купи й закладати спілки та товариства. От тут то Грінченко розвернув усі свої сили. показав свою велику любовь до рідної країни й великий хист організаторський. У Києві закладає він товариство „Просвіту“, що 4 роки працювало на користь народові, та ще як працювало! Бувши фундатором „Просвіти“, Грінченко був і головою її від заснування року 1906-го; до 1909-го, до останніх днів, поки тяжка хвороба не примусила його покинути Київ.

25 червня (іюня) 1906 р, в Києві відбулися перші загальні збори цього товариства, за-

снованого в пам'ять Т. Шевченка. Заснування „Просвіти“ було здійсненням давніх мрій Грінченка, на це товариство покладає він багато ясних надій. Не дивно ж, що Грінченко стає душею його, розвиває величезну видавничу діяльність, яка несе освідомлення в темний народ. Не дивно, що головування Грінченка в „Просвіті“ є важною заслугою його перед українським громадянством – року 1909-го обрано його почесним, довічним членом цього товариства.

Діяльність Грінченкова в Київській „Просвіті“ — це була невсипуща праця для української справи, й тільки його заходами ця „Просвіта“ зо всіх „просвіт“, що заснувались року 1906-го на Україні, одразу й до-останку виявляла найбільш жваву й широку діяльність. За 4 роки вона видала 36 добрих популярно-наукових книжок, впорядкувала багато народних лекцій, читаннів в Києві й по за Києвом, впоряджала літературно-музичні вечірки, добре шанувала роковини Т. Г. Шевченка й зібрала на пам'ятник йому більш як 1000 карб. 1910 р. вона налічувала коло 650 членів і зібрала одну з найкращих українських бібліотек... Та не вподобав живої й користної праці „Просвіти“ уряд. В початку року 1910-го мусила вмерти вона раніш трохи, ніж її фундатор і голова — Борис Грінченко. Не довго жив він після смерти своєї другої дочки „Просвіти“, та перш ніж говорити про останні дні життя Грінченка й смерть його, подивимося що написав Грінченко.

III. Літературна та наукова діяльність Б. Грінченка.

„Моя пісня—то мій робітницький одпочинок і моя робітницька молитва-надія.“

„Я без журних веселощів спів
Обменяв на своєму віку,
Свою силу віддав без жалів
Я на працю поважну й тяжку“.

Писати Грінченко почав у той важкий для українського письменства час, коли писання вкраїнською мовою було заборонено царським наказом року 1876-го. В писаннях своїх найчастіше каже він про селян, про злиденне життя селянське, про те, що немає ладу по сім'ях, як діти змагаються з батьками, як кожне хоче зробитись паном, а для того кидає свою рідну мову, свою одежу й одягається в „панську“. Жалкував і гірко сумував Грінченко, що з'убожіли села, погіршало життя народне. Парубки йдуть у місто на заробітки й вертаються лінивими й розпоганеними. Брати вбивають один одного за нещасний клапчик землі. В громаді панують багаті, глитаї, начальство сільське дбає не про добро людське, а про свої кишені та йде разом з глитаями. Скріз неправда й лихо від того. Люде піячуть—і не тільки мужики, але й молоді хлопці. Не чути кобзи української, не чути рідної чудової пісні, а натомісць рипить салдатська гармонія та лунає безсоромна, погана пісня московська.

Все це дуже вражало чутливе серце Грінченка; він бачив, що швидче треба нести в народ світло справжнього життя; він хапався писати гарні оповідання, повісти і тим дуже прислужився розвитку українського письменства.

До писання тягло Грінченка ще в дитячі роки—і він складав тоді свої віршики. До 17 років він ні до кого не звертався зі своїми спробами, а потім звернувся листом до відомого в той час письменника українського Івана Нечуя-Левицького, котрий ласкаво привітав нового автора й послав його вірші в галицьку газету „Світ“. З того часу й почалася письменницька праця Грінченка.

Довго й чесно служив Грінченко на ниві рідного письменства, хоч і почав писати у дуже скрутну добу для українства. З року 1881-го Грінченко постійно пише вірші, оповідання, повісти, драми, наукові розвідки й друкує їх в різних часописах, переважно в галицьких, бо у нас на російській Україні того робіти не вільно було, та до того и часописів не було, рідною мовою писаних. Твори його друкувалися в часописах—„Зоря“, „Правда“, „Світ“, „Л. Н. Вістник“, „Діло“, „Буковина“, „Народ“, „Зеркало“, „Учитель“, „Дзвінок“, й інші, але все те під вигаданими призвищами: Іван Перекотиполе, Г. Вільхівській, Василь Чайченко. Згодом твори Грінченка виходили й на нашій Україні.

У віршах своїх понайбільше каже Борис Грінченко про те, що українцям треба працювати на користь рідного краю й рідного на-

роду, — каже й як саме треба працювати й кожним словом своїм закликає до праці молодь українську.

Ось, наприклад, один із свіршів, в котрому Грінченко вказує на те, як багато треба покласти праці для того, щоб народ був щасливий:

„О, скільки гір нам розкопати треба,
Засипати безодень скільки нам,
Розвіять хмар з насупленого неба,
З'орать обліг, посіять хліб людям!
О, скільки сліз повинні ми утерти,
О, скільки пут повинні розітнуть!
Скількох слабих одратувать от смерти,
Скільком сліпим їх очі повернуть!“

Любов до рідного краю примушує ставати до найтяжчої роботи. Ось що писав Грінченко до тих, хто не вірив у свої сили й боявся, що він нічого не зробить для свого народу:

„І не думай про те ні на мить,
Що не зможеш нічого зробити:
Коли палко і щиро кохаєш
Ти убогий і рідний свій люд,—
То невже ти ще досі не знаєш,
Що любов може гори звернуть?
Ні, хто щиро уміє любити,
Може безліч між людьми зробити!“

По над усе кохаючи свій рідний край, Грінченко гадав, що й кожен мусить любити його над життя своє. Тільки той край щасливий, тільки той народ могучий, що не знає слова „зрада“. Зрадника ж жде страшна кара, страшні муки:

„Бачиш: блука без спочину в пустині; пекуче
Палить у день його сонце з небес нестерпуче,

Серце у грудях горить без упину...
 Мов душолюб, він із ніччу, самотний збратався,
 Миті немає такої, щоб він не лякався—
 Знай: то він рідную зрадив країну!
 Бачиш: ірвуть йому серце пекельнії муки,
 Плаче, зубами скрегоче, ламає він руки,
 Смерти благає він і відпочину...
 Бачиш: він нігтями груди собі роздирає,
 Серце він вирвати хоче і серця шукає,
 Знай: то він рідную зрадив країну!
 Бачиш: блука він і буде блукати ще віки:
 Тяжко карають народні прокльони великі,—
 Смерти немає йому, й відпочину:
 Поки стогнатиме рідний наш край у неволі,
 Поті не знайде спочинку від лютої долі:
 Зрадив бо рідну свою він країну”.

Тяжко сумував Грінченко, що селянин від своєї темноти й безправности бідує й страждає, що темнота ця штовхає його на все зле, не гарне. Тому в його віршах частенько зустрічаються дуже невеселі малюнки селянського життя. Ось один з таких віршів:

„Здумаєш ти, що ті співи дівочі
 Не співи—ридання сумні,
 Що гаснуть од сліз оті карії очі,
 Ізмалку веселі й ясні;
 Згадаєш про тих, що у лютій недолі
 Не знаючи щастя живуть,
 Що діти їх бігають босі і голі...
 І хліба голоднії ждуть,—ні но
 І серце занеє, і сам я не знаю,
 Як співи-ридання летять...
 Коли ж то ми будемо в нашому краю
 Про щастя і долю співать?“

Але малюючи такі сумні картини з українського життя, поет не опускає безсило руки,

він відганяє від себе відчай і смуток і раз-у-раз висловлює надії на те, що колись-то й українці діждуть щасливих і радісних днів. Поет твердо вірить, що між людьми не буде ворогування, а на землі настане згода, рівність і братерство.

Ось такі надії висловлює він у віршу „Прийде“:

„О, прийде, запевне той день,
Що ми відпочинем од мук
І скинем заліза важкі
З ізв'язаних стомлених рук!
О, прийде, запевне той день,
Що гніт і неволя і кров—
Все зникне на-віки, й тоді
Подужа святая любов!
Безсилий не знатиме більш
Од дужого в час той наруг,
Народові руку подасть:
Народ—його брат, його друг.
О, прийде він, прийде той день,
І хвальний та радісний спів
Полл'ється по світові скрізь
Із уст у людей, у братів!
Про волю і щастя, й любов
Казатимуть дивні пісні,
Віщуючи людскості їх
На довгі, довішні дні!“...

Окрім віршів написав Грінченко багато оповіданнів та п'ять великих та гарних повістей:— „Соняшний промінь“, „На распутті“, „Брат на брата“, „Серед темної ночі“ та „Під тихими вербами“. В повістях своїх Грінченко описував як життя селян, так і городян—освічених українців, так званої інтеллігенції української. В перших двох повістях Грінченко показує нам з одного боку тих людей, що

відсахнулися від свого народу, не хотіли працювати серед нього, допомагати йому просвітою то-що, а з другого боку—ширих та гарячих молодих українців, котрі люблять свій народ, поважають свою мову й все життя своє працюють над освітою народньою. Вони хотять допомогти своєму народові. Вони розуміли, що для того, аби вивести народ із темряви та злиднів, треба, щоб освічені, тямущі люде йшли на село й працювали хто як може—один вчителем, другий лікарем і т. д.

„Кожен з нас повинен своєму народові й краєві помагати, як уміє. Повинен дбати про добро громадське“, каже Грінченко: „Щоб людам краше—і тілом і духом—жилося. Щоб люде наші не темні, а освічені були, не хворі, а здорові, не голодні й холодні, а наїдені й напитені... Повинен дбати, щоб на нашій землі не піски та болота були, а поля з колосистим хлібом, з садками запашними, з лісами зеленими“... Таке ж кажуть і роблять ті люде в повістях Грінченка, які справді хотять чимся стати у пригоді народові. Так, Марко з повісти „Соняшний промінь“ працює над освітою народу, пише для нього книжки, вчить селян читати й писати, збирає людей й читає їм книжки українські. Дружина його—Катерина покидає сім'ю свою, достатки батькови, йде на село і з дочки поміщика робиться простою вчителькою. Вона з своєї волі міняє панське життя, порожнє й примхливе, на злиденне життя вчительки. Працюючи без спочину в холодній вохкій хатині, вона тяжко занедужує й помирає. Але й умираючи вірить вона, що

правда переможе колись, що й українці житимуть щасливим життям вільного народу. „Коханий мій“, каже Катерина, своєму чоловікові: „Не тим мені шкода вмирати, що я так рано покидаю світ. А того мені шкода вмирати, що я схожу зо світу без сліду, не кинувши нічого на спомин моїй матері Вкраїні, не зробивши їй нічого“ ..

Демид із повісті „На распутті“ йде в село лікорем і багато добра робить тим селянам. Але він не тільки лікарює. Він збирає дітей—хлопців та дівчат і вчить їх грамоти по українських книжках. Учням легко вчитися своєю рідною мовою, і ї за добру науку вони люблять свого вчителя, тако ж поважають його й батьки їхні. Колишні вихованці Демидови виростають, робляться розумними й щирими людьми й помагають громаді боротись з глитаєм, стояти за свої права.

В повісті „Брат на брата“, що надрукована була в Галичині, бачимо ми події останніх років, події за часів визвольного руху, коли почали на краще повертати життя народне. В осередку стоїть тут молодий учитель, що за свою працю серед селян попадає в тюрму. Виходе він із тюрми, йде в село й збирає круг себе своїх колишніх учнів. Він балакає з їми, розказує, що саме треба робити селянам; але в той же час починаються погроми. Знаючи яке лихо можуть заподіяти погромники зовсім невинуватим людям, він умовляє селян не робити цього гидкого діла, але підбурені лихими людьми, селяне хапають його, тяжко б'ють й палять економії...

В двох останніх повістях— „Серед темної ночі“, й „Під тихими вербами“— прегарною мовою народньою, до того ж і надзвичайно правдиво описує Грінченко злидні селянські, темноту народню, панування глитаїв, сварки та бійки між рідними братами—разом, безпросвітну темряву, чому й повість свою першу називає він „Серед темної ночі“

У старого Пилипа Сиваша було три сини— Денис, Роман та Зінько. Денис та Зінько хазяйнували з батьком, а Романа взяли в салдати. Повернувся з служби Роман розпоганеним. Свою рідну мову він перекручував, ліз у пани, не хотів бути хліборобом разом з братами й байдикував собі та піячив. Смирний та роботящий парубок Зінько пробував умовляти Романа, а Денис страшенно лютував, що Роман нічого не робить і живе у його на шії. Роман же тим часом потратив усі гроші, які заробив був у місті й почав батькове хазяйство тягати та пропивати. Він пропив уже й кожух, попропивав багато хліба, а коли одного разу потяг на продаж мішок сала, його наздогнав Денис з другими мужиками і, тяжко побивши, притяг до волости. Сором великий був старому Сивашеві, що Денис рідного брата через усе село волочив. Він простив Романові, але той пішов з села шукати іншого життя. І справді найшов Роман нове життя. Він пристав до злодіїв, конокрадів... і скінчив погано. Зі своїми товаришами він підпалив своє рідне село, аби під час метушні покрасти коні. Та злочинця піймав знов таки брат Денис. Розлютовані селяне

тяжко мордували Романа, пекли огнем, щоб виказав на своїх товаришів, а суд заслав його у Сибір.

У другій повісті в осередку стоїть той же Зінько, але вже жонатий і поважний чоловік. В той час коли Денис забагатів і почав шкуру драти з своїх таки селян, як і інші глитаї, Зінько досі був чесний і правдивий чоловік. Він згуртував біля себе кращих товаришів, своїх селян, і намагався з їми захистити громаду від сельських глитаїв-павуків. За те його обвинуватили в крадіжці, посадовили в тюрму, хоч і випустили скоро, бо не було за ним провини. Зінько повернувся на село і з більшим ще запалом почав боронити усіх пригноблених. Одного разу вороги його темної ночі побили його так, що він в-силу одужав. Та темна сила подужала таки. Коли вже Зінько одужав трохи, товариші його хотіли як найшвидче бачити його зовсім здоровим. Темні, не тямущі, вони не йняли віри лікареві і дістали якогось зілля. Кохана дружина Зінькова, знаючи, що він ні за що не згодиться випити того зілля, сказала йому, що то ліки, й дала випити хворому того зілля. Але зілля те було отрутою. Товаришів Зінькових було піддурено, і навчитель їхній помер, випивши отрути з рук любої дружини.

З дрібніщих оповіданнів Грінченка, котрих він написив більш як 30, за найкращі треба вважати ті, в яких він описує знов таки життя селян-хліборобів. Життя селян малюють оповідання: „Без хліба“, „Хата“, „Нелюд“ та

инші. В першому оповіданні описав Борис Грінченко тяжку долю мужика Петра, котрий з'убожів так, що не було чого їсти йому та жінці з дитиною. Коли Петро попросив старосту, щоб він дозволив йому взяти хліба з сільських гамазеїв, той сказав, що на те треба дозволу начальства—земської управи. Жінка його Горпина почала його заспокоювати, але Петра обнімала злість на старосту, і сумний та похмурий, казав він: „хіба ж то правда? За віщо ж мусимо з голоду вмирати? Староста не дав, а як сам, то хіба не бере відтіля ж?.. Вони крастимуть наше добро, а ти з голоду вмирай? і дитина вмирає нехай!“ І не знаючи чим зарадити лихові, він наважився потай взяти хліба з гамазеїв. „Візьму“—казав він— „не чуже ж я возьму, а своє!“ Коли він сказав про свій замір жінці, вона натякнула на гріх і не радила того робити. Петро не послухав жінки. Провертівши в помості дірку, наточив він 3 мішки зерна й приніс до-дому. Більше не брав Петро хліба, але спокою не дістав. Не так мучила його крадіжка, як те, що Горпина сумувала і навіть не балакала з ним. Не зміг стерпіти Петро душевного страждання Горпининого; дійшло до того, що він хотів навіть втопиться, але потім надумав він признатись в своєму злочинстві громаді. Громада вислухала Петра й не дала писареві зарештувати його. „Це наше добро, наш і суд!“, гукали люде й постановили, щоб Петро сплатив гроші громаді за жито. Спало у Петра горе с плеч, і Горпина знов стала такою, як і перше була.

В оповіданні „Хата“ розказує Грінченко про бідкування жінки Параски Шоломієвої, що колись у батьків жила в достатках та з'убожіла, як одружилася з бідним вдовиченком Миколою. Цей Микола страшенно п'ячив і занепастив усе тестеве хазяйство. Коли ж він помер, від усього хазяйства лишалась сама хата, та й ту намагався відібрати у бідної вдови сельський глитай Цупченко. Він страшенно вискував селян, позичав їм гроші за літню працю, а за хату казав, що покійний Микола видав йому росписку, в якій казано, що коли він не віддасть йому позичених 35 карб. грошей, то хата буде його, Цупченкова. За могорич писарь та судді зробили присуд віддати хату Цупченкові і присуд цей прочитали Парасці. Цілий місяць після того Параска була сама не своя, бо увесь час сподівалася, що от-от виженуть її з її власної хати. Справді, одного разу прийшли до неї староста з писарем та Цупченко й сказали, що час уже хазяїна в хату пускати. Побачила Параска, що мусить вона покинути свою рідну хату, в котрій виріс увесь рід їх, в котрій виросла вона й знала кожну брусинку, кожний кілочок... Невимовна злість-лютість обняла серце Парасчине і бажаючи чимся віддячити глитаєві, помститись над ним, захопила вона сокиру і в нестямі почала рубати й ламати все, що було перед очима—піч, лаву, стіни, а втомившись, впала мов мертва до-долу. Але з хати вона все ж таки уступилася і другого дня її прийняла до себе одна вбога сім'я. Через кілька років хату Параски Шоломієвої повернув Цупченко

на шинок, а на сільському кладовищі в куточку з'явилася нова могилка з невеличким хрестом — там знайшла собі притулок бідолашна вдова. В оповіданні „Нелюб“ говориться про те, як Харитина, що мати віддала її за нелюба, повернулася серцем до свого чоловіка. Тихий Яків зовсім зажурився, що Харитина цурається його. Побачивши, що Харитині немає просвітку від свекра та свекрухи, Явів відійшов від старих, і молоде подружжя пішло служити в економію. Тут був за наймита молодий парубок Денис і його то покохала Харитина, не вважаючи на людський поговор. Та впала в око Харитина ще й прикащикові. І коли одного разу він чиплявся до Харитини, нагодився Яків і в-нестямі рубонув його сокирою в руку. Якова скоро повезли до міста, Харитину ж та Дениса прогнали з економії. Рада була Харитина, що позбулася чоловіка й не думаючи про його, до-схочу кохалася з Денисом. Однак Якова скоро випустили з тюрми. Він знайшов Харитину і нанявся в ту ж таки економію, де була й жінка. За три місяці заробили вони 8 карб. Але ж з тих грошей 5 руб. взяла Харитина крадькома й віддала Денисові заплатити податок. Коли ж Яків дізнався про те, спершу зблід, а потім вгамувався, поклав перед жінкою останні гроші й сказав спокійно та привітно: „Може тобі на що треба буде їх, то не питайся у мене, — бери“!... Привітні слова замість лайки та бійки, котрої вона сподівалася за свій вчинок, одразу нагадали Харитині, яка несправедлива була вона до чоловіка, згадала вона, що всі її вчинки він

жадного разу не облаяв її й зрозуміла що він її дуже любить. Тяжко зробилось на серці у молодиці. Вона підійшла до Якова, що сидів обхопивши голову руками, впала йому до ніг і промовила: „Прости мене!“ — „Не мені прощати тебе“, відповів Яків — „Сам я винний, що світ тобі зав'язав. Прости у-перед ти мене“. З того часу почалося нове життя у Якова та Харитини. Гарні тако ж ті оповідання Грінченка, в яких він розказує про дітей, Дуже любив дітей він, знав душу дитячу, тому й в оповіданнях каже про них з великою любовію. В оповіданні „Сестриця Галя“ каже він про те, як у мужика Івана Лавруся померла жінка і він зостався сам з трьома малими дітьми. Найстаршій дівчинці Галі пішов 12-ий рік, але вона була така розумна та моторна, що після смерти матеріної зробилася другою матір'ю маленьким дітям. Вона їх мила, чесала, одягала, варила їм куліш, а в-вечері казала казок та співала пісень. Одного разу, коли діти поснули, сестриця Галя стала на-вколюшки й тихо почала проказувати молитви—і в тих молитвах вона просила Бога, щоб Він поміг їй бути гарною матір'ю малим дітям. „Господи!“ молилась Галя—„візьми мою маму до себе з холодної ями,—нехай їй у тебе гарно буде! І мені дай, Господи, щоб робить навчилась,—щоб замість мами стала братікові й сестричці“!...

В оповіданні „Каторжна“ бачимо нещасну сирітку Докію, якій просвітку не було від мачухи та її дітей—вони називали її каторжною. Але Докія була добра дівчинка, та зрісши без ласки й доброго слова, ходила завж-

де сумовита й зажурена. Инколи тихо, тихо співала вона жалібних пісень та ховалась від людей в садку під калиною. Та мачуха зрубала калину. Коли Докія стала дівкою, її тако ж всі цуралися й взивали каторжною. Парубки боялися й підступити до хмурої Докії, а коли один шахтарь Семен сказав їй щире слово, вона покохала його. Однак Семен тільки морочив її. Одного разу довідалась Докія, що Семен кохає і другу, її, як і всі інші, кличе каторжною. Стала Докія сама не своя: голова у неї горіла, думки плуталися, в грудях пекло. І от, щоб помститись над Семеном, вона запалила хату, де були вечерниці. Але коли вже загорілась солома, Докія згадала, що на вечерницях гуляє й дівчинка Санька, що її вона дуже любила. Одразу вдарило її в голову, що погорять і безневинні люде, й Докія кинулась на огонь, щоб загасити його. Й справді вона загасила його, але так попеклася, що незабаром і померла—і померла тако ж „каторжною“, бо ніхто не зрозумів її і не пожалів. Багато ще й інших оповіданнів написав Грінченко, і скрізь виявляв він велику любов свою до темного мужика. Але крім повістей та оповіданнів писав Грінченко й драми та комедії (що їх виставляють артисти в театрах). Усих драм та комедій написав він б:—„Ясні зорі“, „Серед бурі“, „Степовий гість“. На громадській роботі („Арсен Яворенко“), „На новий шлях“ „Нахмарило“. І в тих драмах знов тики бачимо велику любов його до рідного краю й рідного народу.—В драмі „Ясні зорі“ опові-

дається про те, як у турецьку неволю попав козак Дмитро. Там у його закохалась улюблена жінка баші турецького, українська дівчина-бранка. Дмитро також покохав її. Аж одного разу на роботі в садку побачив він перед собою якусь жінку, закутану в хустку—то була його жінка Олена. Кохаючи над життя Дмитра, вона прийшла з далекої України, щоб якось визволити його з неволі. Дізнавшись, що Дмитро кохає жінку баші, що він зрадив рідний край, вона мовить з великою тугою на серці:

„Згадаєш ти свій рідний край тоді,
 Згадаєш ти усе, що мав колись.
 Тоді тебе немов яка сила
 До тих степів, лісів, зелених лук
 Потягне враз; своїм диханням вільним
 На тебе степ дихне. Дніпро старий
 Мов зашумить порогами до тебе,
 І запашніш запахнуть рідні квіти
 За всі чужі, хоч пишнії квітки,
 Що так тебе сп'янили тут на час.
 Безмірною нудьгою занудьгуєш
 За піснею, що дома ти співав,
 За рідними, що дома ти покинув...
 Почуєш ти, мов з Січі хтось гука:
 Сюди! ставай за рідний край, за волю,
 Почуєш ти і кинешся, й на плечі
 Тобі нагай турецький упаде!...
 Ти вирватись з неволі не здолаєш
 І проклянеш той час, що зрікся ти
 І рідної країни й волі... Боже!...
 Така страшна, така несвітська мука“...

Ці палкі слова вільної козачка приму сила Дмитра забути про свою коханку. Він згадав свій любий край, тихі ночі та ясні зорі, знов повернувся до Олени і вкупі з іншими

невільниками утік на Україну. Драма „Серед бурі“ малює лихоліття на Україні—той час, коли в нашій країні був занепад та нелад, війна роздирала його й правили та змагались два гетьмана—славний Петро Дорошенко та Ханенко. Описується, як у війську полковника Калоницького Коваленка—прибічника Дорошенкового з'явилися зрадники, що хотіли теє військо видати Ханенкові. Але на зрадників виказала жінка Коваленка—Оксана, і тим велику послугу зробила козакам. Один із зрадників вбив її з рушниці, але вмираючи вона бачила, що військо Ханенкове побите й тому раділа за рідний край. „Мій світоньку ясний!“, казала вона: „Мій рідний краю, прощай і ти!... Не нажилася я!... Мій людоньку! в сльозах живеш ти, в горі, хай Бог тобі спокою й щастя дасть!... Зорею ясно сьай!“

Окрім власних драм, багато Грінченко перекладав або виправляв переклади з чужих мов. Так, переклав або виправив переклади драматичних творів великих чужоземних письменників—Шіллера, Гауптмана, Зудермана, Мірбо, Ібсена, Метерлінка й инш.

Бажаючи, щоб дітям українським було що читати на своїй мові, Грінченко переклав з чужих мов дитячі книжки, або виправляв переклади своєї дружини та дочки. Так вони гуртом переклали казки Андерсена, оповідання М. Твена й инш. і в тих працях усіх виявляв Грінченко великий хист.

Зібрав він також і видав народні казки українські, котрі написані так гарно, такою

чудовою народньою мовою, що читають їх не самі діти, а й дорослі люде.

Учителюючи 10 років по селах, бачив Грінченко, як погано стоїть просвітна справа на Україні й добре розумів, як гарно було б учитися народові своєю рідною мовою по школах. Добре розумів він, що освіта—то є саме щастя народнє, а гарна школа—то є „очі народу“. Школа виховує дітей, а діти виростають і робляться згодом поважними людьми—громадянами. Значить, коли школа буде гарна, гарна буде й молодь, а через те і весь народ. От же коли хотять, щоб народ не знав сам себе, щоб він не міг постояти за свої права, йому не дають рідної школи, а дають чужу, навчають у їй чужою мовою,—а така наука не користь приносить, а шкоду велику робить. Така школа й у нас на Україні. Українська дитина, зроду не чувши ніякої мови опріч своєї, йде в школу й чує там мову московську. Дитині трудно щось зрозуміти, тому вона й не має охоти в тій школі вчитись, а коли й вивчиться чого, то тільки зневажати свою рідну мову та з погордою дивитися на своїх батьків-мужиків. Добре розуміючи велику шкоду від такої школи, Грінченко багато праці покладає на те, щоб переконати людей, що не буде добра народові українському з тої школи, з тої науки, котрої вчать незрозумілою московською мовою. Він пише книжки в цій справі („Якої нам треба школи“, „Народні вчителі й українська школа“, „На безпросвітномъ пути“) й багато статтів по часописях й уперто дово-

дять у тих книжках правдивість думок великих педагогів й між іншими російського Ушинського, що казав: „Яка ж корись з такої школи, в котру дитина входить з дому, як з раю в ад і з котрої біжить до дому, як з темного аду, в котрім все темне, чуже, незрозуміле— в світлий рай, де все ясне, зрозуміле і близьке серцю? Таке вражіння робить на українську дитину школа, це одиноке місце в селі, в яким говорять незрозумілою для неї мовою“.

„Що значить та сотня вивчених чужих слів перед тою безконечно глибокою, живою і повною мовою, яку витворить народ за тисячі літ свого життя-страждання?“ Справді, яка ж користь від такої школи? Та школа мучить дитину, одурманює її. Така школа відбиває школяра від рідної сім'ї, навчає його згорда, зневажливо позирати на ту хлопську масу, що з неї він вийшов“. Але опріч усього цього, Грінченко багато займався науками українськими. Він збирав та видавав відомости про те, як живе наш народ, і з того узнавали люде, що то за народ українці. Ці твори— „Етнографічні матеріали“, „Із уст народа“, „Література укр. фолькльора“ то-що. Про побут народній (етнографію) та письменство українське писавъ Грінченко у великому російському словнику („Большая энциклопедія“) коли його запросили це зробити. Року 1902 Грінченка, яко великого знавця мови української, запросили впорядкувати великий словник укр. мови. Зібраного матеріялу було не так і багато. І от Грінченко з дружиною своєю сам доповнив словник, працюючи

10—11 годин що дня, бо словник треба було скласти в срок. За цей словник, що є дійсно великою працею, видала Грінченкові другу премію ім. Костомарова російська Академія Наук. Року 1906-го запрошено Грінченка розглянути й оцінувати етнографіч. збірних Малінки і за добрий розгляд та ж таки Академія дала Грінченкові золоту медаль. Батато ще написав Грінченко різних розвідок наукових— і всією тою незмірно великою працею заслужив він подяку від народу українського й велику шанобу від інших народів.

IV. Останні роки (1907—1910). Хвороба й смерть Бориса Грінченка.

„Зерна неправди за собою ти не лишив!“
 „Земле рідна! я загину
 На чужині—прощавай,
 Та любити не покину
 Й на тім світі рідний край!“

Життя Грінченкове в Київі—то була безнастанна праця громадська. За останні роки, особливо з того часу, як над Україною „зблищало сонце волі“ Грінченко не знав відпочинку; не покладаючи рук працював він скрізь, де тільки потрібні були ті руки.

Але лихо і в цю, здавалось би щасливу годину, не покидало стражденника Грінченка. Єдина донька Грінченкова—Настя, в той час була вже зовсім дорослою дівчиною, і коли почався в Росії визвольний рух, вона взяла в йому досить гарячу участь. Наслідком того

й був її арешт року 1906. Арешт цей справив велике вражіння на батьків, і хоча дочку випущено на волю, але здоров'я її було вже зламане суворими порядками в тюрмі. С того часу Настя Грінченкова була вже хворою людиною. Ліки та пильний догляд батька й матері, що без міри любили Настю, звели її з постілі, але то тільки на де-який час. Року 1907—1908 пережив Грінченко новий арешт дочки, тяжку хворобу дружини, хворобу дочки, що прокинулася в її з більшою силою і поклала її в домовину. Новий арешт Насті (тягли її до суду по відомій справі Лубенської „самооборони“) припав саме під час слабкування дружини Грінченкової Марії Миколаївни—їй робили операцію і вона лежала в лікарні. А Настя вже не вставала з ліжка... Тяжко клопотав нещасний батько, аби добитися того, щоб дочку лишили в ліжкові під домашнім арештом й нелюдськими заходами добився свого—Настю лишили вдома. В той час, як вона доживала останні дні, боролася зі смертю, варта стояла тут же й стерегла її. Батька це гнітило невимовно, серце його обливалось кровію, але що ж мусив робити? Тим часом операція дружині Бориса Дмитровича вийшла на добре і вона мала повернутися з лікарні до-дому. Домашній арешт дочки зробив би на неї страшенний вплив; і от, щоб не допустити сумної зустрічі дочки з матір'ю, став клопотатися Грінченко, щоб взяти дочку на поруки—випровадити поліцію з дому. І це йому вдалося, але з неймовірними труднощами.

Скоро після того Настя вмирає (1908 року). Знесилені й прибиті тяжким горем батьки тішилися якийсь час маленьким онукомъ, що лишився після Насті, але й онук той скоро пішов слідом за своєю матір'ю. До всього ще й мати Грінченкова вмирає менш, ніж через пів року після Настиної смерти. І все те, всі ті муки-нещастя переживає Грінченко саме під час гарячої роботи громадської; й він кріпиться, пересилює себе. В листах до своїх товаришів він жадного слова не каже про себе, про сумне життя сім'йове й не нарікає на свою долю. Але всі ті пригоди, усі нещастя громадські й свої власні зробили своє діло—підірвали його здоров'я. В його з'явилася страшна хвороба — сухоти або „туберкульоз легких“. Початки сухот помічено в його ще після перших років учителювання. Ця страшна хвороба з'явилася в його наслідком тюрми, надмірної праці, поганого харчування за молодих літ. Служба статистиком на херсонщині знищила було хворобу, а після сумних подій останніх років й безупинної громадської праці вона прокинулася знову. В останній рік життя Грінченкового в Києві сухоти зовсім знесилили його: горлом уже йшла в його кров, і йому було трудно підніматись навіть у свою квартиру на 4-ий поверх... Але Бориса Дмитровича не дуже турбувала хвороба, він не любив багато говорити про себе, а з здоров'я своє сподівався поправити на дачі, в бору, куди він мав їхати на весну року 1909-го. Дачу для його наняли в Боярці під Києвом, і після великодних свят він оселився в Боярці.

Але Боярка не допомогла Грінченкові. Здоров'я його все гіршало, і лікарі радили йому їхати швидче на південь в Італію.

Дуже не хотілося Грінченкові кидати свій любий край—Україну, але лікарі казали, що тільки Італія з своїм теплим повітрям, пахучи-ли квітками, завжди - зеленими, здолає його хворобу і знов поверне здоров'я йому. Колись мріяв Грінченко про те, щоб пожити трохи в країні вічної весни, але як прийшов час їхати, він не одразу згадався на те, бо не міг собі уявити, що сидітиме без роботи; йому здавалось, що він не зможе бути так далеко від свого рідного народу; він казав що йому нудно буде в чужому краї, серед чужих людей та ще й без роботи, однак мусив згодитись з тим, що їхати треба—й поїхав.

Приїхавши в Італію, у місто Оспедалетті, Борис Дмитрович може з тиждень почував себе ніби краще, а потім знов стало гірше. Нова природа південного краю відразу зда-лася йому гарною, але потім йому стало нудно. Правду казав Грінченко, що йому не буде весело в чужому краї. Звик він на Вкраїні бачити круг себе степи та простори широкі, тому й тісно здавалося йому серед гір з одного боку та моря з другого. Це дуже гнітило його, до того ж на прохід мусив ходити він не до моря, бо брудне було побережжя, а по курних та брудних вулицях Оспедалетті. Південна рослинність не подобалась Грінченкові— вона була якась суха й закурена, а не пишна й свіжа та зелена, як на Вкраїні.

Не встиг приїхати Грінченко в Італію, як уже став мріяти про те, як би швидче повернутись до дому. Йому хотілося працювати, а потрібних книжок не було. Та без роботи він усе ж таки не хотів бути. Вкупі з своєю дружиною почав він учитися італійської мови, а трохи згодом перекладати на українську мову чудову книжку італійського письменника Амічиса „Сноче“—серце, написану їм для дітей.

А здоров'я все гіршало, особливо ж було погано Грінченкові в день сумних роковин, в день смерти Настиної. Після того він кілька день ще виходив з хати, а потім уже не міг. З кожним днем гірше почував себе Б. Д., все дужче й дужче обнімала його туга за своїм краєм, а звідти йшли невеселі звістки. Хотілося Грінченкові бути на Вкраїні, працювати, боротися, та куди?—важко було навіть через хату перейти. 21-го листопада у Грінченка пішла горлом кров, і він більше не вставав з ліжка. 21-го грудня ослабіло у його серце; 22-го сказали лікарі, що цього дня не переживе. Але пережив... Дружина читала йому газети й книжки, збирала матеріяли для майбутніх праць його наукових, бо ж він сподівався ще писати щось. Казав, що не буде писати оповіданнів, але видаватиме книжки для дітей, для народу. Своєю хворобою мало цікавився, але дуже турбували його звістки про хворобу та смерть інших українських письменників. Нетерпляче чекав Грінченко весни, щоб їхати швидче на Вкраїну, сидів у кріслі й пробував навіть ходити.. З початку квітня (апріля) по-

чував себе так зле, що не міг навіть гомоніти. 14 квітня довідався Борис Дмитрович про те, що закрили „Просвіту“ Київську. Ця звістка його дуже стурбувала; в його зробилася страшена задишка, трудно було дихати. Після того Грінченко зрозумів, що він може скоро вмерти, але усе ж таки сподівався, що може одужає, як повернеться до-дому. Він радів коли й дружина в купі з ним міркувала про те, як вони поїдуть на Україну і розпитував яким поїздом зручніш їхати. Та не довелося Грінченкові побачити свій рідний край. 23-го квітня 1910 року цілий день він був дуже знеможенний, говорив зовсім тихесенько. Годин у п'ять по обіді серце билосся помалу, далі все тихше й тихше, а о 6 годині і зовсім перестало битися... Борис Грінченко—великий працюючий на українській ниві, перший, не-всипущий робітник, вірний син свого народу, упокоївся на віки.

На дворі була весна, коли виряжали Бориса Грінченка на Україну. В Оспедалетті все було як звичайно—світило сонечко, гралися діти, розмовляли люде. Але коли труна, що несли її до поїзду, наближалася до них, розмови стихали, люде робилися поважними й смутним поглядом провозжали труну того, хто був великий чоловік, хто все життя своє працював для рідного краю й знесилений власним і громадським безталанням, приїхав умерти серед чужого народу, серед вічно зеленої природи...

Сумно зустрів Київ Бориса Грінченка, але в той же час з великою пошаною. Тисячі на-

роду, а серед його й селяне, йшли за труною дорогого небіжчика. Величний жаль можна було прочитати на обличчі у кожного, бо кожен пам'ятав, що ховає він великого робітника, славного сина України.. Сумно нісся спів похоронний, жалібно дзвонили дзвони, а люде чули ті дзвони й питалися: „Хто він? Кого з таким сумом і так пишно ховають?“ Мало знало Грінченка людей за життя його, хоч і жив він і працював серед їх безупинно,—і тільки в час сумних похорон багато довідалося, що то за чоловік був Борис Грінченко.

Але Борис Грінченко нічого не взяв з собою у труну—все, що мав він дорогого й цінного, всі свої твори, всі свої думки й ідеї величні лишив він нам; лишив він нам і приклад—як треба любити свій рідний край й працювати для свого рідного народу.

Правду казав небіжчик у своєму віршу „Хлібороб“:

„Я убогий родивсь, і в ті дні,
 Як вмірать доведеться мені,
 Тільки горе та стомлені руки
 Та ще серце, зотліле з муки,
 Я зложу у дубовій труні.
 Не велике я поле з'орав,
 Та за плугом ніколи не спав.
 Що робив, те робив я до краю
 І всю силу, що мав я і маю,
 На роботу невпинную клав.
 Мої діти—дочки і сини,—
 Усі вкупі зібравшись, вони,
 Як почнуть до обіду сідати,
 Будуть хліб, що придбав я, ламати
 І згадають мене у труні.
 І за те, що працюючи зміг
 Згодувати і викохати їх,

То про мене в їх згадка не згине, —
 Після мене ще довгі години
 Моє діло не вмере серед їх.
 Так, я вбогий родивсь, та в ті дні,
 Як вмірать доведеться мені,
 То не сором зістомлені руки
 І се серце, зотлілеє з муки,
 Положити в дубовій труні!“...

Так, не сором відпочити після 30 років
 тяжкої праці на користь темному народові
 українському, не сором зложити у труні руки,
 що всяке діло робили чесно й до краю—твоє
 діло не вмере серед учнів твоїх!

„Спизж супокійно на лоні холодному,
 Зійде зоря твоїм мріям.
 Пам'ять довічня борцеві народному,
 Слава гучна його діям!“

Харьків. 1911. 19. III.